

Bartłomiej Gruszka

ZABYTKI CERAMICZNE ZE STANOWISKA 1 W ZAWADZIE, GM. ZIELONA GÓRA W UJĘCIU STYLISTYCZNO-TECHNOLOGICZNYM

WSTĘP

W trakcie badań prowadzonych w 1992 roku znaleziono liczny zespół zabytków ceramicznych, wśród których, oprócz najliczniejszej grupy fragmentów garnków, znajdują się ułamki prażnic, części glinianych talerzy, przęśliki oraz grudki polepy konstrukcyjnej. W przedstawionej poniżej analizie materiału ceramicznego, podobnie jak to było w przypadku znalezisk z grodziska w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 47-129), wykorzystano wyniki badań specjalistycznych, a także elementy klasycznej analizy makroskopowej. Zrezygnowano jednak z pewnych jej części (np. oznaczania frakcji, rodzaju oraz ilości domieszki schudzającej czy barwy ścianek) na rzecz bardziej obiektywnych analiz petrograficznych oraz chemicznych (Gunia 2014a, 2014b). Opisową analizę makroskopową fragmentów naczyń ograniczono do typologicznego usystematyzowania ornamentyki, zwieńczeń i form naczyń, a także do opisanie uchwytnych makroskopowo śladów pozostawionych podczas produkcji naczyń (różnego rodzaju odciski, ślady łączeń taśm gliny, sposoby lepienia).

Dzięki zastosowaniu ujednoliczonego schematu opisowego i typologicznego oraz wykorzystując podstawowe metody statystyczne jest możliwe porównanie otrzymanych efektów badań z wynikami uzyskanymi podczas realizacji podobnych analiz ceramiki pochodzącej z badań grodziska w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 47-129) czy

osad w Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010, s. 109-190) i Sulechowie, stan. 28 (Gruszka 2013).

W trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 1992 roku odkryto łącznie 4698 fragmentów naczyń, włączając części talerzy (77 egz.) oraz prażnic (9 fragm.). Z tego zbioru 2825 ułamków zostało odkrytych w warstwie humusu, pozostałych 1787 pochodziło z obiektów, w tym znajdują się 243 fragmenty wylewów, 1242 części brzuśców oraz 117 partii przydennych naczyń częściowo obtaczanych, a także 43 wylewy, 125 brzuśców i 17 fragmentów den będących uławkami naczyń całkowicie obtaczanych.

ANALIZA FORMALNO-STYLISTYCZNA FRAGMENTÓW NACZYŃ

Głównym celem analizy jest wyznaczenie przewodnich form ceramicznych, motywów zdobniczych i rodzajów wylewów oraz ustalenie wzajemnych relacji pomiędzy nimi. Analiza ceramiki jest także podstawą do wyciągania wniosków dotyczących czasu funkcjonowania osady.

Ornamentyka naczyń

Do analizy typologicznej ornamentyki wykorzystano przede wszystkim brzegowe fragmenty naczyń, z górną częścią brzuśca, zachowane w stopniu umożliwiającym odtworzenie ornamentu. Jednak ze względu na znaczny stopień rozdrobnienia materiału i niewielki odsetek fragmentów z zachowanym w całości wątkiem orna-

mentacyjnym do analizy wykorzystano także te skorupy, które nosiły jakiegokolwiek ślady zdobienia i które można było przyporządkować do określonej grupy, bądź bardziej szczegółowo – typu. Bazę źródłową tworzy 527 fragmentów naczyń. Jako główne kryterium podziału przyjęto rodzaj zastosowanego narzędzia do nanoszenia ornamentu. W ten sposób analizowaną cechę podzielono na trzy podstawowe grupy (ryc. 1-3). Układ ornamentu posłużył do wydzielenia podgrup. Natomiast liczba motywów i stopień skomplikowania ornamentu, w niektórych przypadkach, do rozróżnienia poszczególnych typów.

Analogiczny schemat zastosowano w trakcie analizy ornamentyki naczyń pochodzących z osady przygodowej w Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010, s. 124-126), osady w Sulechowie, stan. 28 (Gruszka 2013) oraz grodziska w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 48-73).

Grupa I

Zaliczone tu wątki wykonano narzędziem jednozielnym (rylcem, patykiem) (ryc. 1).

Podgrupa I: I – włączono tu naczynia zdobione ornamentem złożonym z poziomych rowków, niekiedy szerokich. Powierzchnie pomiędzy rowkami sprawiają wrażenie wymodelowanych w ścianie naczynia plastycznych wałków. Spotyka się od dwóch do siedmiu wałków. Wariantem tego typu zdobienia są delikatne żeberka o zaokrąglonym lub lekko spłaszczonym przekroju wymodelowane w ścianie naczynia. Ornamenty skupione w podgrupie I: I nazywać będą zdobieniami w formie plastycznych wałków. Wyróżniono także podgrupę I: Ia charakteryzującą się licznymi pojedynczymi wąskimi liniami rytymi pokrywającymi znaczną część naczynia, sięgając niekiedy poniżej załom brzuśca. Jest to ornament typowy dla naczyń o charakterze przejściowym i całkowicie obtaczanych.

Podgrupa I: II – skupione są tu fragmenty naczyń zdobionych pojedynczą, falistą lub nieregularną linią rytą.

Podgrupa I: III – skupia ornamenty wykonane sposobem nakłuwania lub rycia. Wymienić moż-

na wątek składający się z pojedynczych nakłuc tworzących linię prostą, poniżej której, również sposobem nakłuwania, wykonano linię falistą. Do tej podgrupy włączono także fragment naczynia ozdobionego nakłuwanym ornamentem w kształcie kółeczek (rozetek). Nierzadko łączono obie techniki – rycia i nakłuwania, jak to było w przypadku naczynia ozdobionego rytą linią falistą ograniczoną od dołu i od góry punktowym ornamentem nakłuwanym.

Podgrupa I: V – skupia fragmenty naczyń ozdobione wielokrotną poziomą linią rytą lub wałkami plastycznymi, poniżej której występuje linia falista również rytą.

Podgrupa I: VII – zaliczono tu fragment naczynia ozdobionego dookólnymi, równoległymi rowkami, powyżej których znajduje się punktowy ornament nakłuwany.

Grupa II

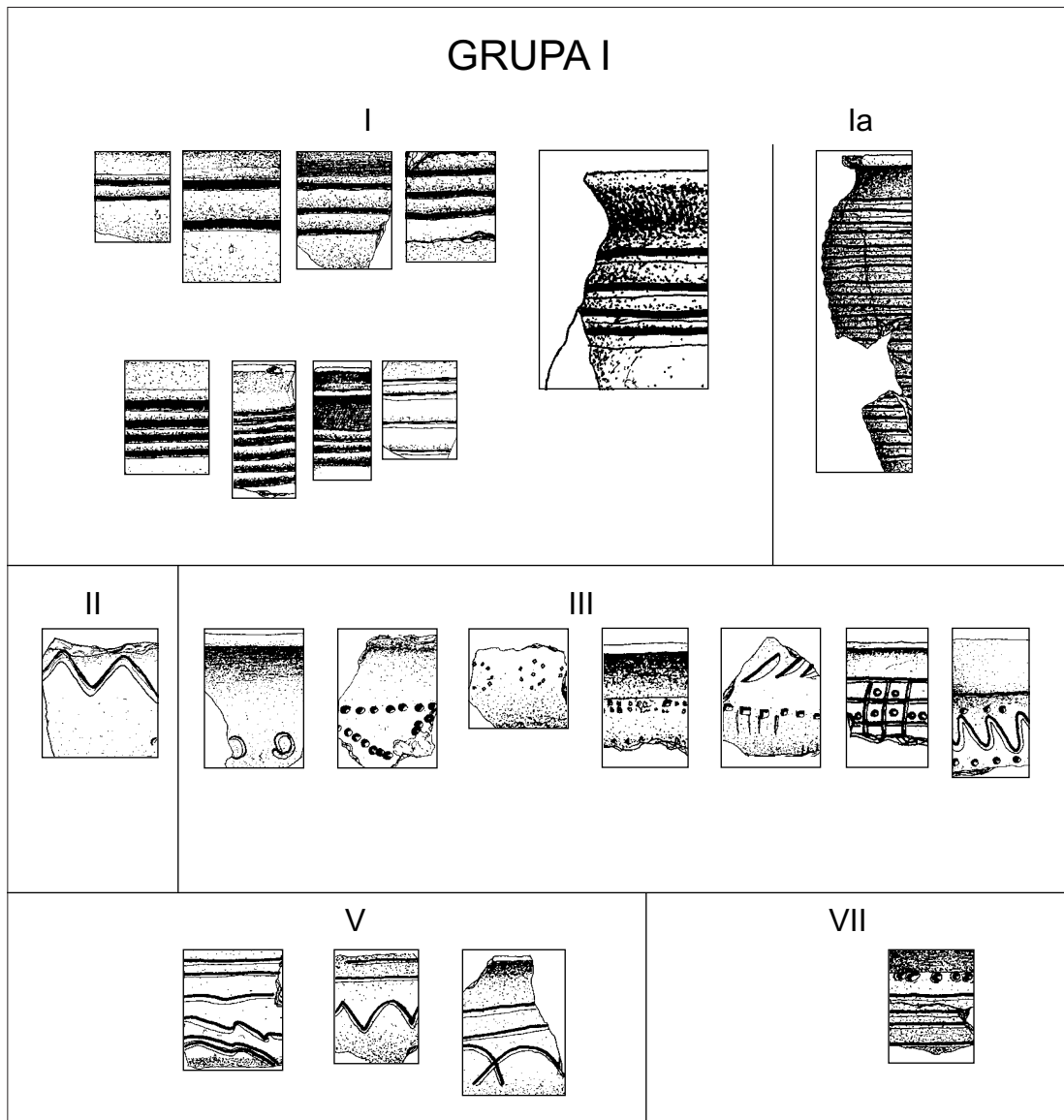
Skupia ornamenty wykonane wielozdzielnym narzędziem zębatym o liczbie zębów od dwóch do sześciu, techniką nakłuwania lub rycia. Podobnie, jak to było w przypadku ornamentów z grupy I stwierdzono łączenie techniki rycia i nakłuwania (ryc. 2).

Podgrupa II: Ic – zaliczono tu fragment naczynia zdobionego nakłuwanymi, wsuwanymi kątami.

Podgrupy II: II i IIa skupiają naczynia zdobione ornamentem składającym się z pojedynczej (II: II) linii falistej o różnej amplitudzie oraz różnej staranności wykonania lub linii prostej (II: IIa).

Podgrupy II: III i IIIa skupiają naczynia zdobione ornamentem składającym się z podwójnych (II: III) linii falistych o różnych amplitudach oraz różnej staranności wykonania lub linii prostych (II: IIIa).

Podgrupa II: VIII skupia wątki wykonane poprzez rycie różnego rodzaju falistych, skośnych lub krzyżujących się wstęg. Wydzielono dwa warianty – a i b. Pierwszy z nich skupia zdobienia w układzie pionowym lub skośnym niekrzyżujące się. Wariant b grupuje wątki złożone ze wstęg poziomych lub krzyżujących się.

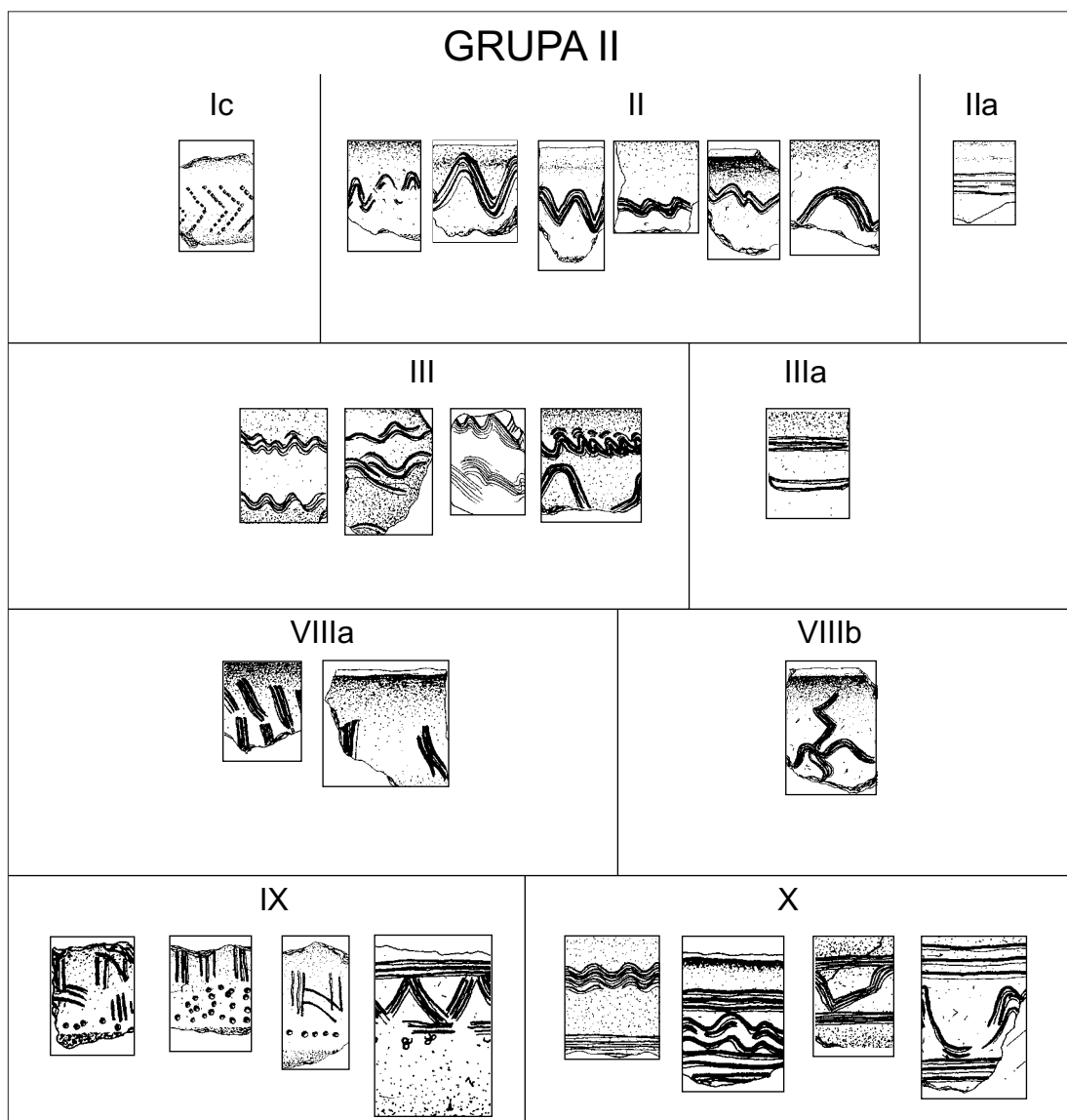
Ryc. 1. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wątków ornamentacyjnych grupy I.
Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

Do podgrupy II: IX zaliczono wątki ryte i nakłuwane, zarówno pionowe, jak i poziome. Są to więc motywy podobne jak w wariantcie b podgrupy II: VIII, które ograniczone są od dołu dodatkowo wątkiem nakłuwanym. Do podgrupy tej włączono także ornament krokwiasty ograniczony od góry i od dołu poziomymi liniami rytymi dodatkowo wzbogaconymi motywem punktowym.

Podgrupa II: X skupia zdobienia składające się z linii falistej wykonanej grzebykiem, czasami zwielokrotnionej, ograniczonej od dołu bądź od dołu i od góry wielokrotną poziomą linią rytą grzebykiem.

Grupa III

Grupa III skupia wątki wykonane zarówno rylcem, jak i narzędziem wielodzielnym (ryc. 3).

Ryc. 2. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wątków ornamentacyjnych grupy II.
Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

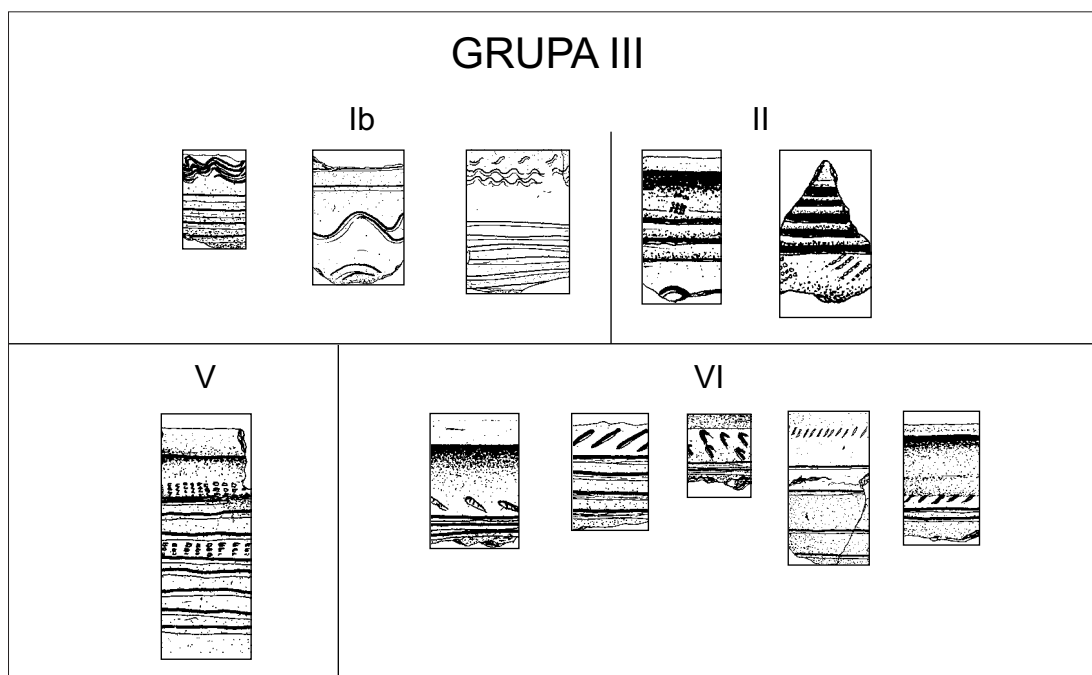
Podgrupa III: Ib charakteryzuje się, podobnie jak podgrupa I: Ia, pojedynczymi, wąskimi, dookołnymi liniami rytymi, sięgającymi nierzadko poniżej załomu brzuśca, którym towarzyszy wielokrotna linia falista (ornament typowy dla naczyń o charakterze przejściowym i całkowicie obtaczanych).

Podgrupa III: II skupia naczynia ornamentowane analogicznie jak w przypadku podgrupy I: I, z tą różnicą, że wałkom plastycznym towarzyszy

grzebykowy ornament nakłuwany umieszczony poniżej lub powyżej głównego motywu.

Podgrupa III: V – zaliczono tu fragment naczynia ozdobionego motywem strefowym pokrywającym znaczną część górnej partii brzuśca. Są to dookołne linie ryte naprzemianległe z pionowym motywem nakłuwanym wykonanym grzebykiem.

Podgrupa III: VI – zaliczono tu przypadki wątków fryzowych. Są to wielokrotne, dookoł-

Ryc. 3. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wątków ornamentacyjnych grupy III.
Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

ne linie ryte ograniczone od góry, na wysokości przejścia barku w szyjkę, fryzem w postaci nakłuwanego ornamentu wykonanego grzebykiem.

Udział poszczególnych typów ornamentów przedstawiono w ujęciu ilościowym (tab. 1) oraz procentowym (tab. 2). Analizę wątków ornamentacyjnych przeprowadzono w dwóch wariantach. W pierwszym przedstawiono występowanie poszczególnych typów ornamentu w całej grupie fragmentów naczyń mogących nosić ślady zdobienia (od wylewu po załom brzuśca) (tab. 1). W drugim wariantcie do analizy zostały włączone jedynie fragmenty ornamentowane (tab. 3).

Analizie poddano 527 jednostek taksonomicznych¹ (dalej j.t.) zachowanych od wysokości wylewu (lub tuż poniżej), po okolice załomu brzuśca, czyli w części, gdzie naczynia najczęściej były zdobione. Na ogólną liczbę 527

fragmentów, 181 nie nosiło śladów zdobienia (34,3%; np. ryc. 21: 1, 2, 4, 5; 22; 27: 4, 5; 28: 1, 7; 34B: 1; 35: 3; 36: 1, 4; 38: 1-4, 6-10; 41: 1, 4; 44: 2; 48: 1, 2, 4-6; 53; 55; 56: 1, 2; 58: 1, 4, 5), następnie 184 naczynia były zdobione ornamentem w formie plastycznych wałków (34,9%; np. ryc. 19; 20: 2, 4-6; 27: 1-3; 30: 6; 31: 1, 3; 32: 1, 2, 4; 35: 1; 37: 1, 3-8; 44: 1, 8; 47: 1; 48: 3; 54: 1-3; 56: 3-5; 58: 2). Wliczając ornamenty z grupy III: II (0,6%; ryc. 20: 1, 3; 37: 2), daje nam to około 35% wszystkich fragmentów, na których występował ornament. Duży jest także udział znalezisk zdobionych motywami charakterystycznymi dla naczyń całkowicie obtaczanych – Ia, III: V i III: 6 (łącznie około 20%; np. ryc. 25; 26: 1-3; 39: 4, 5; 42; 45; 47: 2, 5; 50; 51: 1, 3). Udział pozostałych rodzajów ornamentów był niewielki i nie przekraczał jednostkowo 2% (tab. 2 i 3), np. wątki zaliczone do grupy II: II i II: III (ryc. 28: 2-5; 30: 2; 32: 3; 39: 3; 44: 3; 47: 4; 54: 4) lub do grupy II: VII i II: IX (ryc. 23: 3, 5; 24: 2, 5; 28: 9, 10; 39: 1; 56: 6). Rozpatrując występowanie fragmentów zdo-

¹ Określenie jednostka taksonomiczna została przejęta z terminologii nauk przyrodniczych i na gruncie archeologii sformułowanie to rozumiem jako zbiór fragmentów ceramiki będących częścią jednego naczynia.

Tab. 1. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udział poszczególnych typów ornamentów na wszystkich fragmentach naczyń, na których mógł występować [n]

Obiekt	Typ ornamentu																	Razem		
	brak	I: I	I: Ia	I: II	I: III	I: V	I: VII	II: Ic	II: II	II: IIIa	II: III	II: IIIa	II: VIII	II: IX	II: X	III: Ib	III: II		III: V	III: VI
1	11	50	1	-	1	1	-	1	3	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	70
2	6	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9
5	5	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9
6	12	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22
7	42	33	10	-	1	-	-	-	3	-	-	-	-	1	5	2	2	-	-	99
8	7	5	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	14
10	12	9	7	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31
11	33	34	7	-	2	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	81
13	9	12	19	1	1	-	1	-	-	-	3	-	-	-	-	5	-	-	4	55
14	23	18	3	-	2	-	-	-	-	-	1	-	3	1	-	-	-	-	1	52
15	5	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
6M	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
7A	14	2	47	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1	-	-	4	72
Razem	181	183	95	1	9	3	1	1	9	1	7	1	3	4	7	8	3	1	9	527

Tab. 2. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udział poszczególnych typów ornamentów na wszystkich fragmentach naczyń, na których mógł występować [%]

Obiekt	Typ ornamentu																	Razem		
	brak	I: I	I: Ia	I: II	I: III	I: V	I: VII	II: Ic	II: II	II: IIIa	II: III	II: IIIa	II: VIII	II: IX	II: X	III: Ib	III: II		III: V	III: VI
1	2,1	9,5	0,2	-	0,2	0,2	-	0,2	0,6	-	-	-	-	0,2	0,2	-	-	-	-	13,3
2	1,1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,7
5	0,9	0,6	-	-	-	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,7
6	2,3	1,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4,2
7	8,0	6,3	1,9	-	0,2	-	-	-	0,6	-	-	-	-	0,2	0,9	0,4	0,4	-	-	18,8
8	1,3	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	2,7
10	2,3	1,7	1,3	-	0,2	-	-	-	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5,9
11	6,3	6,5	1,3	-	0,4	0,2	-	-	0,2	-	-	-	-	0,2	-	-	0,2	0,2	-	15,4
13	1,7	2,3	3,6	0,2	0,2	-	0,2	-	-	-	0,6	-	-	-	-	0,9	-	-	0,8	10,4
14	4,4	3,4	0,6	-	0,4	-	-	-	-	-	0,2	-	0,6	0,2	-	-	-	-	0,2	9,9
15	0,9	0,4	-	-	-	-	-	-	-	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,5
6M	0,4	0,4	0,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,9
7A	2,7	0,4	8,9	-	0,2	-	-	-	-	-	0,2	0,2	-	-	0,2	0,2	-	-	0,8	13,7
Razem	34,3	34,7	18,0	0,2	1,7	0,6	0,2	0,2	1,7	0,2	1,3	0,2	0,6	0,8	1,3	1,5	0,6	0,2	1,7	100,0

Tab. 3. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udział poszczególnych typów ornamentów z wyłączeniem niezdobionych fragmentów naczyń [%]

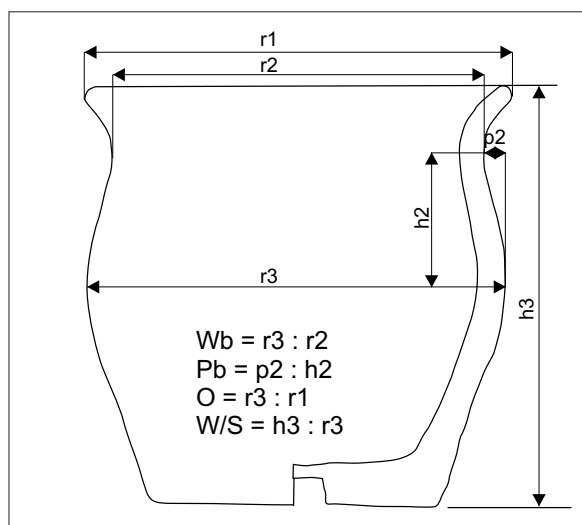
Obiekt	Typ ornamentu																	Razem	
	I: I	I: Ia	I: II	I: III	I: V	I: VII	II: Ic	II: II	II: IIIa	II: III	II: IIIa	II: VIII	II: IX	II: X	III: Ib	III: II	III: V		III: VI
1	14,5	0,3	-	0,3	0,3	-	0,3	0,9	-	-	-	-	0,3	0,3	-	-	-	-	17,1
2	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,9
5	0,9	-	-	-	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,2
6	2,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,9
7	9,5	2,9	-	0,3	-	-	-	0,9	-	-	-	-	0,3	1,4	0,6	0,6	-	-	16,5
8	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	2,0
10	2,6	2,0	-	0,3	-	-	-	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5,5
11	9,8	2,0	-	0,6	0,3	-	-	0,3	-	-	-	-	0,3	-	-	0,3	0,3	-	13,9
13	3,5	5,5	0,3	0,3	-	0,3	-	-	-	0,9	-	-	-	-	1,4	-	-	1,2	13,3
14	5,2	0,9	-	0,6	-	-	-	-	-	0,3	-	0,9	0,3	-	-	-	-	0,3	8,4
15	0,6	-	-	-	-	-	-	-	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,9
6M	0,6	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,9
7A	0,6	13,6	-	0,3	-	-	-	-	-	0,3	0,3	-	-	0,3	0,3	-	-	1,2	16,8
Razem	52,9	27,5	0,3	2,6	0,9	0,3	0,3	2,6	0,3	2,0	0,3	0,9	1,2	2,0	2,3	0,9	0,3	2,6	100,0

bionych (346 sztuk) bez uwzględnienia naczyń nieornamentowanych, przedstawione proporcje rysują się jeszcze wyraźniej. Ornament plastycznych wałków (I: I i III: II) wystąpił w około 54% przypadków². Nieco ponad 30% j.t. było zdobionych motywami charakterystycznymi dla naczyń całkowicie obtaczanych (typ I: Ia, III: V i III: VI). Pozostałe sposoby zdobienia naczyń były zdecydowanie rzadsze. Różne warianty linii falistej wykonanej narzędziem wielodzielnym (podgrupy II: II, II: III, II: IIIa, II: X) odnotowałem na niespełna 7% wszystkich zdobionych fragmentów. Nakłuwany lub ryty, za pomocą grzebyka, ornament w postaci pionowych, skośnych lub krzyżujących się pasm z dodatkowymi elementami nakłuwanymi rylcem (podgrupy I: III, II: VIII, II: IX) wystąpił w przypadku 5% zdobionych j.t.

² Różnica pomiędzy udziałem procentowym ornamentowanych plastycznymi wałkami fragmentów naczyń, jaką przytoczyłem w publikacji dotyczącej materiałów ceramicznych z Nowińca (57%; Gruszka 2012, s. 53), a przedstawioną obecnie (54%) wynika z redukcji liczby j.t. na skutek wyklejenia.

Analiza formalna naczyń

Analizę formalną naczyń przeprowadzono na podstawie schematu wypracowanego dla ceramiki z osady przyrodowej w Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010, s. 126-132) oraz grodziska w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 58-66), które są zmodyfikowanym schematem zaproponowanym do analizy formalnej zespołów ceramicznych pochodzących z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. W myśl tej klasyfikacji naczynie to forma złożona z wielu elementów tektonicznych, pomiędzy którymi zachodzą rozmaite relacje (redukcja, wyeksponowanie, eliminacja) (Rzeźnik 1995, s. 75-78). Przydatne w określeniu formy są elementy znajdujące się w górnej części naczynia wraz z załomem brzuśca. Najwięcej informacji przynoszą naczynia całe, których było niewiele, lub zrekonstruowane zostały rysunkowo. Warto zaznaczyć, że w przeciwieństwie do zespołów z grodziska w Nowińcu, stan. 2 lub osady w Klenicy, stan. 4, ceramika z Zawady była bardzo mocno rozdrobniona. Z całego zbioru zrekonstruowano zaledwie trzy formy, a pozostałych kilkadziesiąt egzemplarzy odtworzono jedynie

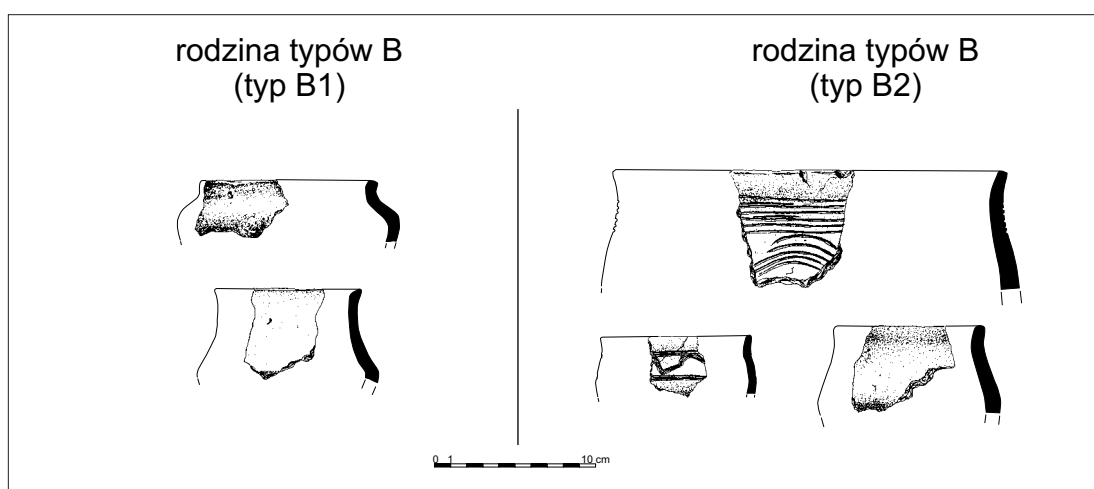

Ryc. 4. Symbole oraz wzory stosowane w celu określenia proporcji elementów tektonicznych naczyń

na rysunku. W przypadku ceramiki z osady w Zawadzie rodziny typów naczyń (A [naczynia całkowicie obtaczane] B i C) wydzielono na podstawie relacji następujących elementów tektonicznych naczynia: barku, szyjki i wylewu. W ramach rodziny typów wydzielono typy, przede wszystkim na podstawie linii przebiegu barku i załomu brzuśca, podtypy wprowadzono w typach C1, C2 i C3, uwzględniając stopień profilacji barku i wydętości brzuśca oraz przebieg linii barku (zob. schemat na ryc. 4). Osobno sklasyfikowano fragmenty glinianych talerzy.

Rodzina typów B

Naczynia skupione w rodzinie typów B charakteryzują się wyraźnym dwuelementowym profilem składającym się z barku i szyjki oraz zredukowanym wylewem. Wydzielono dwa typy B1 i B2 (ryc. 5). Naczynia typu B2 charakteryzują się niskim i średnim stopniem profilowania barku (wskaźnik Pb wynosił 0,19, 0,21, 0,32) oraz niskim stopniem wydętości brzuśca (wskaźnik Wb wynosił w dwóch przypadkach 1,08, w jednym 1,23). Egzemplarze tego typu należą jednocze-

Ryc. 5. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Przykłady form naczyń reprezentujących rodzinę typów B. Rys. S. Kałagata, oprac. B. Gruszka

śnie do form wąskootworowych ($O = 1,06$ i $1,21$) (ryc. 5).

Rodzina typów C

Do rodziny typów C zaklasyfikowano naczynia charakteryzujące się redukcją szyjki, a wyeksponowaniem barku i wylewu. W ramach rodziny typów C wydzielono cztery typy: C1, C2, C3 i C4. Typy C1, C2 i C3 podzielono na trzy niższe jednostki klasyfikacyjne – podtypy: C1: 1, C1: 2, C2: 1, C2: 2 i C2: 3 oraz C3: 2.

Naczynia typu C1 odznaczają się beczułkowatym barkiem oraz silnie łukowatym załomem brzuśca. Formy zaliczone do podtypu C1: 1 odznaczają się niskim stopniem profilowania barku (Pb od $0,18$ do $0,29$) oraz niskim stopniem wydętości brzuśca (wartość Wb od $1,03$ do $1,22$). Formy podtypu C1: 1 to pojemniki zarówno szeroko-, jak i wąskootworowe (O od $0,99$ do $1,20$) (ryc. 6). Do podtypu C1: 2 zaliczono naczynia charakteryzujące się średnim stopniem profilowania barku (Pb od $0,3$ do $0,42$) oraz niskim stopniem wydętości brzuśca (wartość Wb od $1,14$ do $1,22$). Formy podtypu C1: 1 to pojemniki szerokootworowe (O od $1,02$ do $1,13$) (ryc. 6).

Typ C2 skupia naczynia o łukowatej linii barku i kolankowatym załomie brzuśca.

Do podtypu C2: 1 zaliczono formy o niskim stopniu profilowania barku (współczynnik Pb wynosił $0,25$ i $0,29$) i niskim wskaźniku wydętości brzuśca (proporcja Wb to $1,08$ i $1,12$). Oba naczynia można zaliczyć do pojemników szerokootworowych (wartość O wynosiła $1,01$ i $1,07$) (ryc. 7). W podtypie C2: 2 skupione są formy o średnim stopniu profilowania barku (Pb od $0,30$ do $0,44$) i niskiej wartości wskaźnika wydętości brzuśca (Wb od $1,10$ do $1,30$). Są to formy szerokootworowe (O od $1,02$ do $1,12$) (ryc. 7).

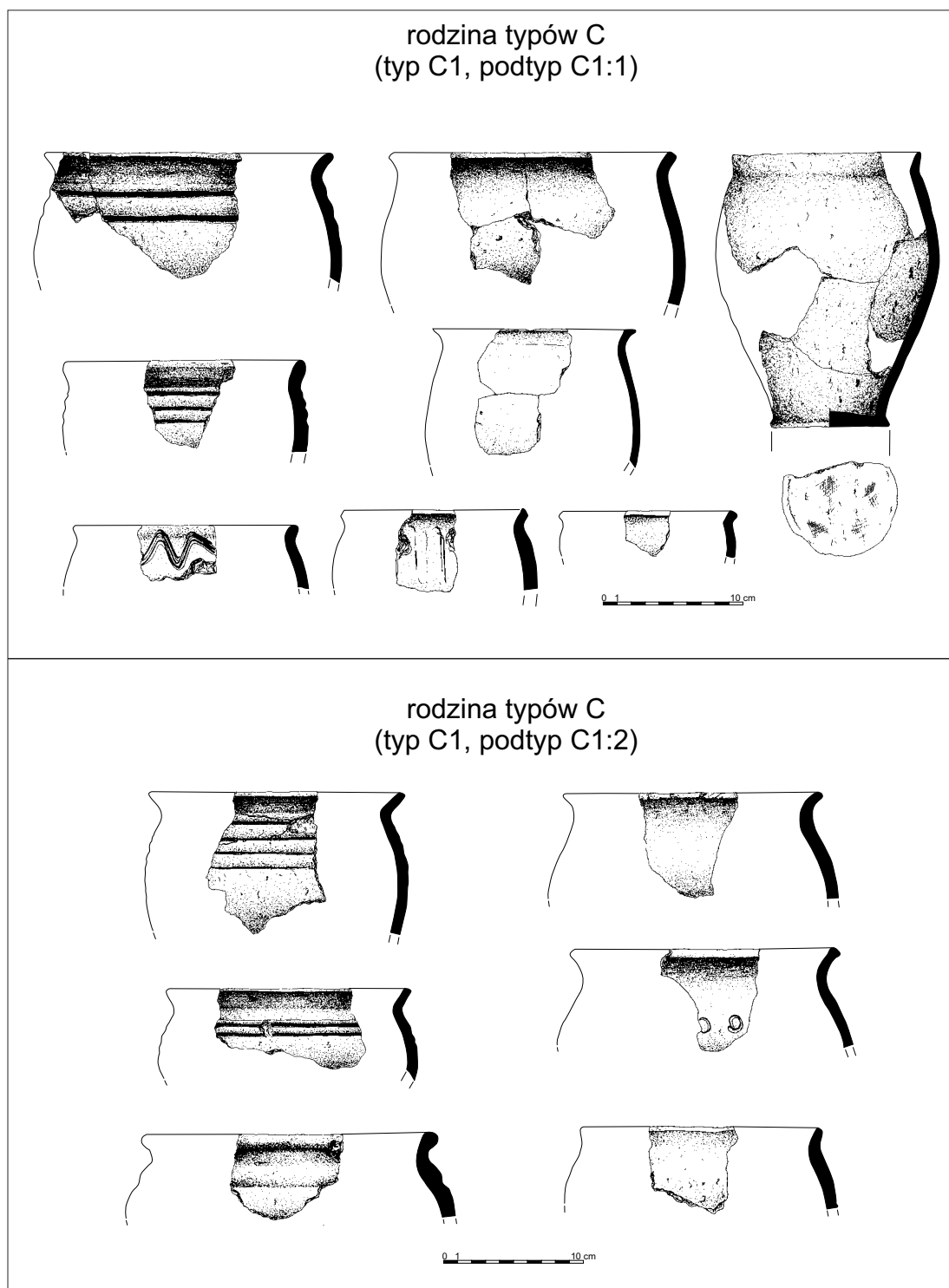
Do podtypu C2: 3 włączono formy charakteryzujące się średnim stopniem profilowania barku (Pb od $0,34$ do $0,47$) oraz niską i średnią wartością wskaźnika wydętości brzuśca (Wb od $1,11$ do $1,44$). Pojemniki podtypu C2: 3 to formy szeroko- i wąskootworowe (ryc. 7).

Do typu C3 zaliczono naczynia odznaczające się linią barku biegnącą wyraźnie po linii prostej oraz dwustożkowatym załomie brzuśca. Na stanowisku w Zawadzie wystąpił podtyp C3: 2 charakteryzujący się barkiem zachylonym w kierunku wnętrza naczynia (podtyp C3: 1 odnacza się barkiem postawionym niemal pionowo). Formy zaklasyfikowane do tego podtypu odznaczają się niskim i średnim stopniem profilowania barku (Pb od $0,22$ do $0,41$) i niską wartością wskaźnika wydętości brzuśca (Wb od $1,10$ do $1,30$). Formy skupione w typie C3 są zarówno wąsko-, jak i szerokootworowe, chociaż przeważają te ostatnie (ryc. 8).

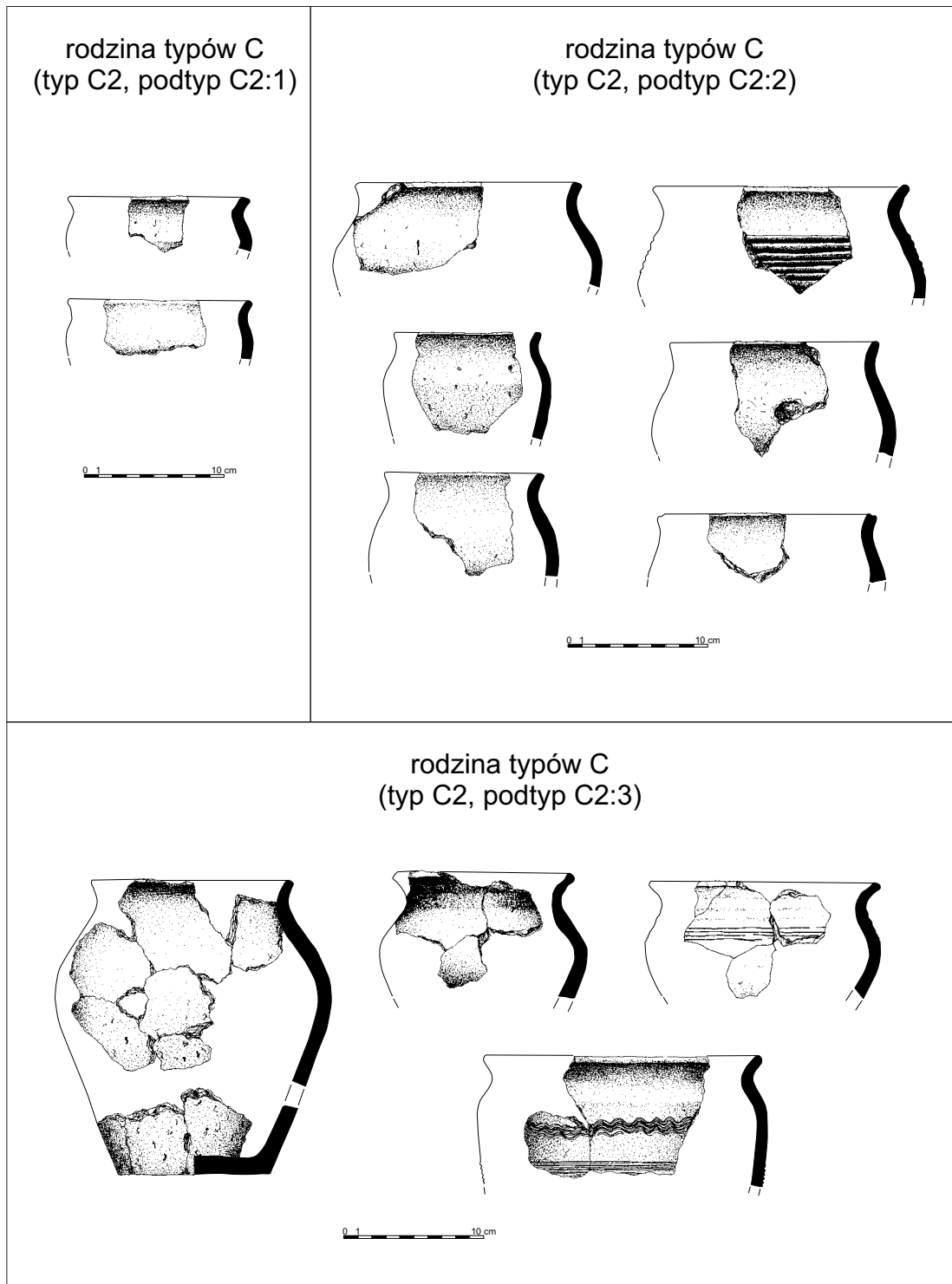
Do typu C4 włączono formy o linii barku łukowato wklęsłej i kolankowatym załomie brzuśca. Są to naczynia o niskim i średnim stopniu profilowania barku (Pb od $0,20$ do $0,42$), niskiej wartości wskaźnika wydętości brzuśca (Wb od $1,06$ do $1,16$), szerokootworowe (O od $1,00$ do $1,12$) (ryc. 9).

Rodzina typów A – naczynia całkowicie obtaczane

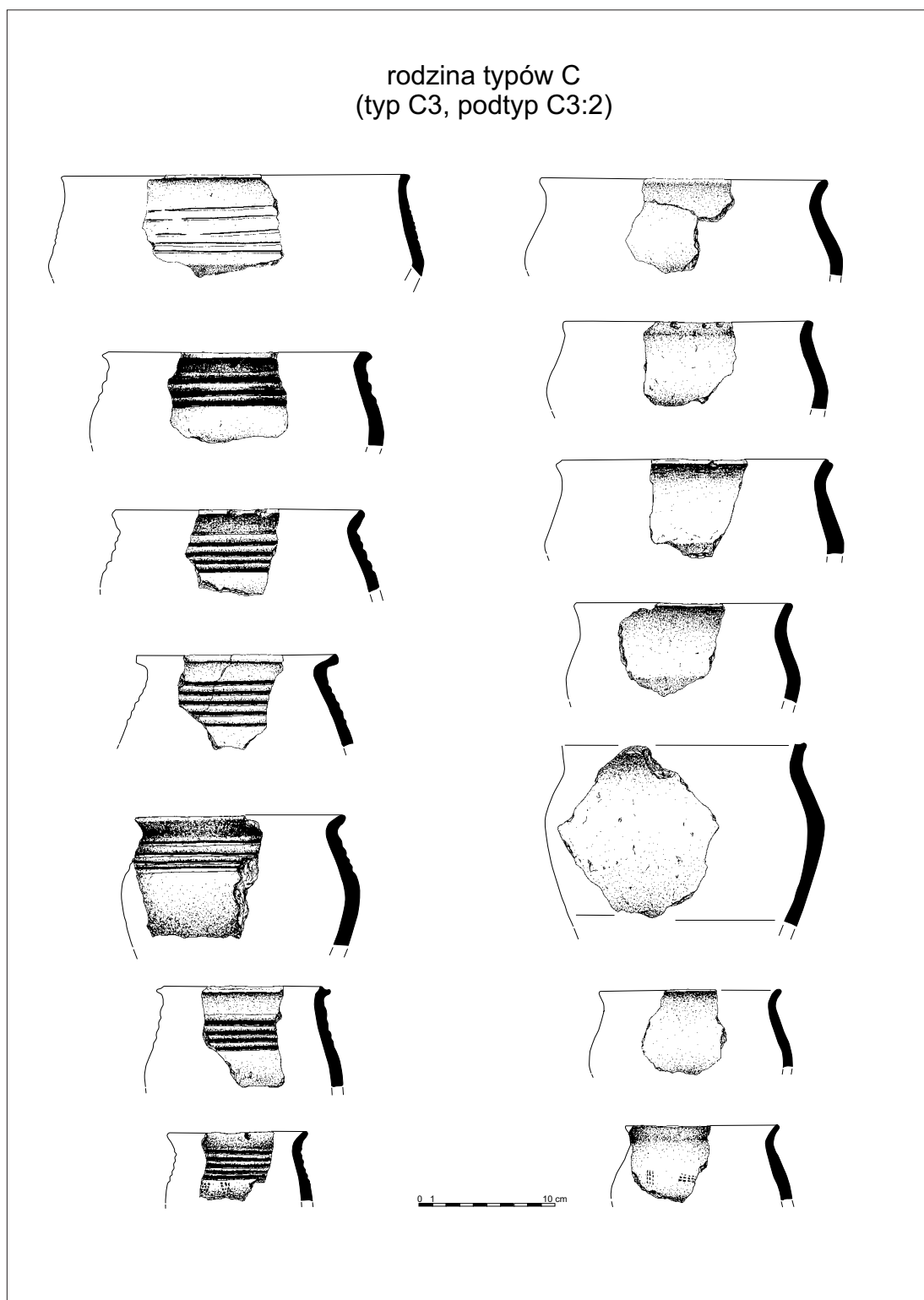
Rodzina typów A reprezentuje formy naczyń mające wszystkie elementy tektoniczne: wylew, szyjkę oraz bark. Egzemplarze należące do rodziny typów A charakteryzują się mniej lub bardziej wyraźnie wyodrębnioną szyjką od strony łukowato wysklepionego barku. W przypadku omawianego zbioru wydzielono dwa typy A1 (ryc. 10) i A2 (ryc. 11) różniące się kształtem szyjki. W pierwszym zbiorze znajdują się formy o wyraźnie wyodrębnionej, od strony barku, cylindrycznej szyjce, różnej wysokości, zakończonej wywiniętym wylewem; charakteryzują się średnim stopniem jego profilowania ($Pb = 0,35-0,5$; jedno naczynie miało niższy wskaźnik $Pb = 0,27$, a jedno nieco wyższy $Pb = 0,54$); wskaźnik wydętości brzuśca przyjmował wartości niskie ($Wb = 1,1-1,2$) i średnie ($Wb = 1,21-1,3$). Formy o najniższej wartości współczynnika wydętości brzuśca należy zaliczyć do naczyń szerokootworowych ($O = 1,0-1,1$), natomiast wraz ze wzrostem wydętości brzuśca malało otwarcie

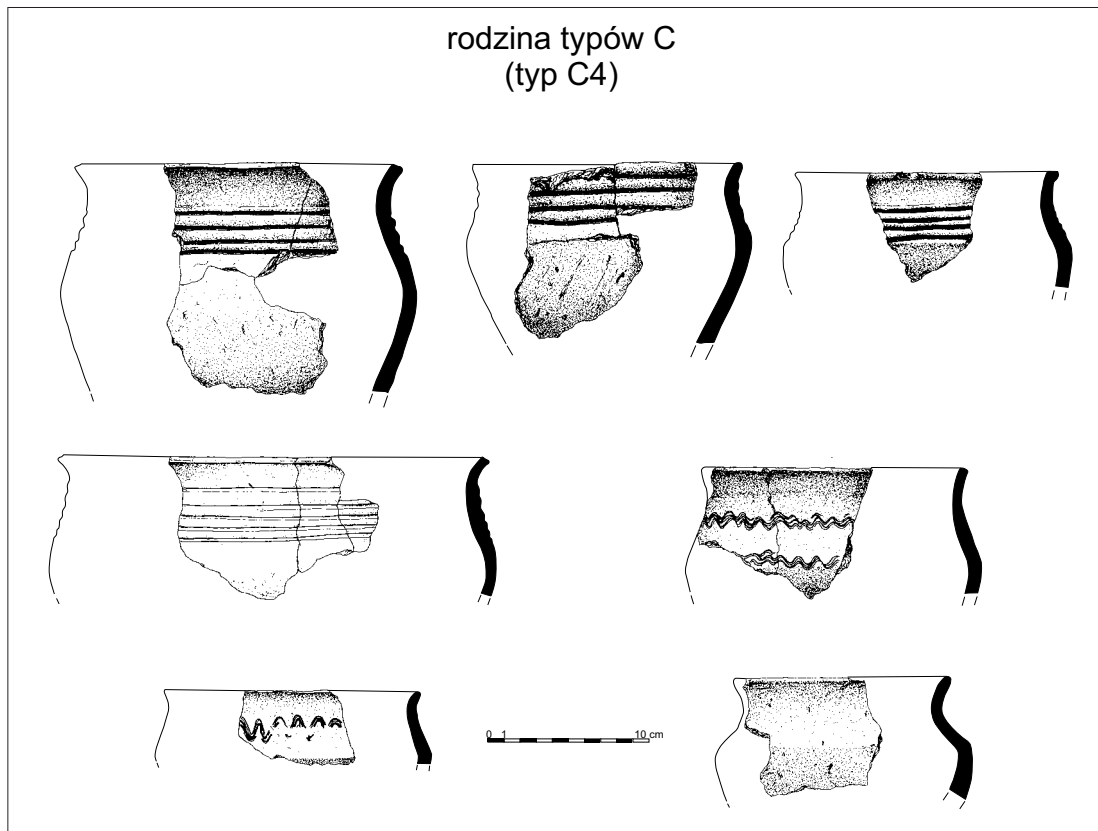
Ryc. 6. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Przykłady form naczyń reprezentujących rodzinę typów C, typ C1.
Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

Ryc. 7. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Przykłady form naczyń reprezentujących rodzinę typów C, typ C2.
Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

Ryc. 8. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Przykłady form naczyń reprezentujących rodzinę typów C, podtyp C3: 2. Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

Ryc. 9. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Przykłady form naczyń reprezentujących rodzinę typów C, typ C4. Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

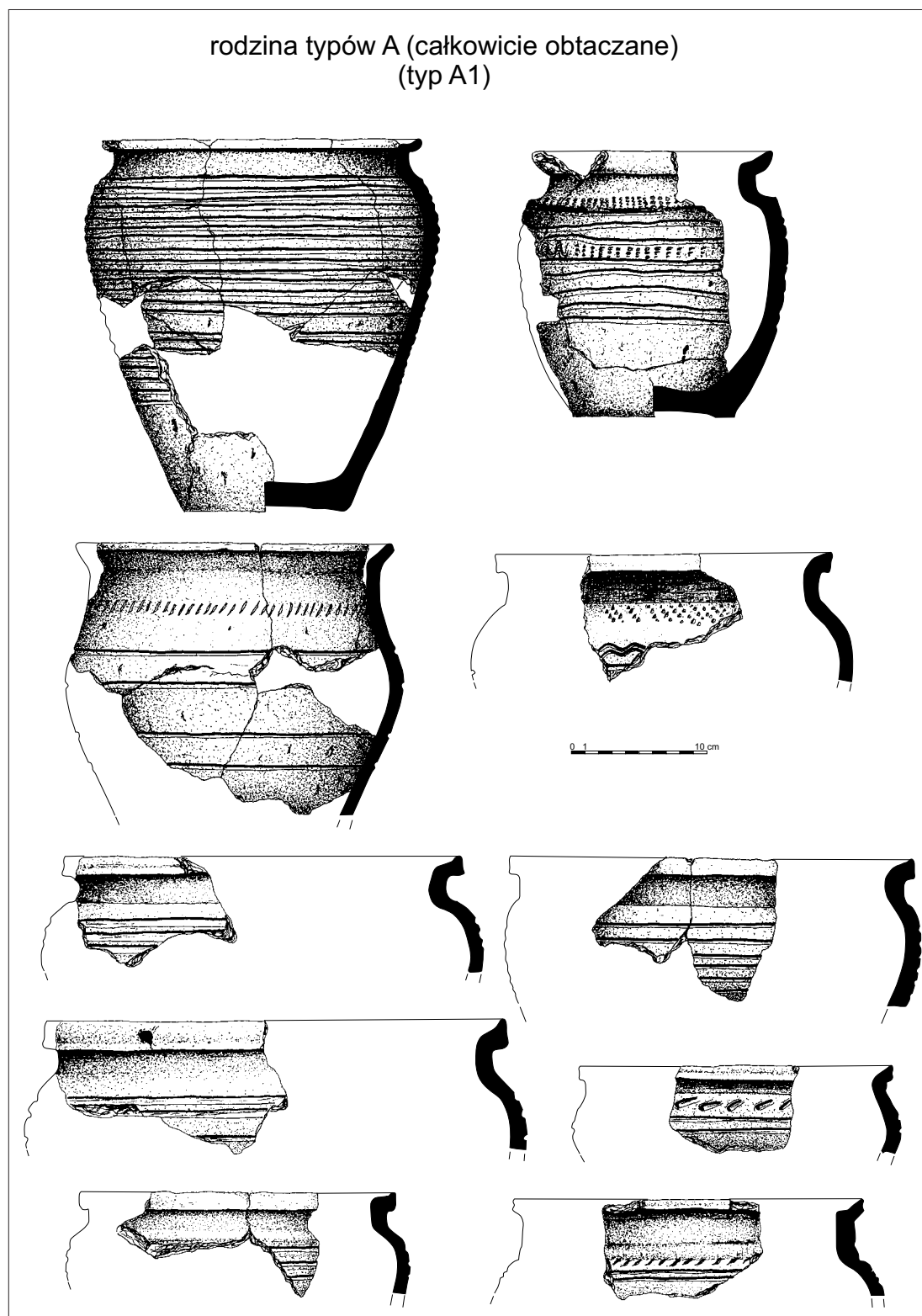
naczynia (maks. $O = 1,15$). Większość naczyń charakteryzuje się ponadto bardzo słabo i słabo wywniętym wylewem.

Ze względu na silne rozdrobienie fragmentów naczyń obliczenie wskaźnika wysokościowo-szerokościowego (W/S) było możliwe jedynie dla dwóch egzemplarzy. Wartość ilorazu wysokości do szerokości wynosiła poniżej 1,00, co oznacza, że były to naczynia przysadziste.

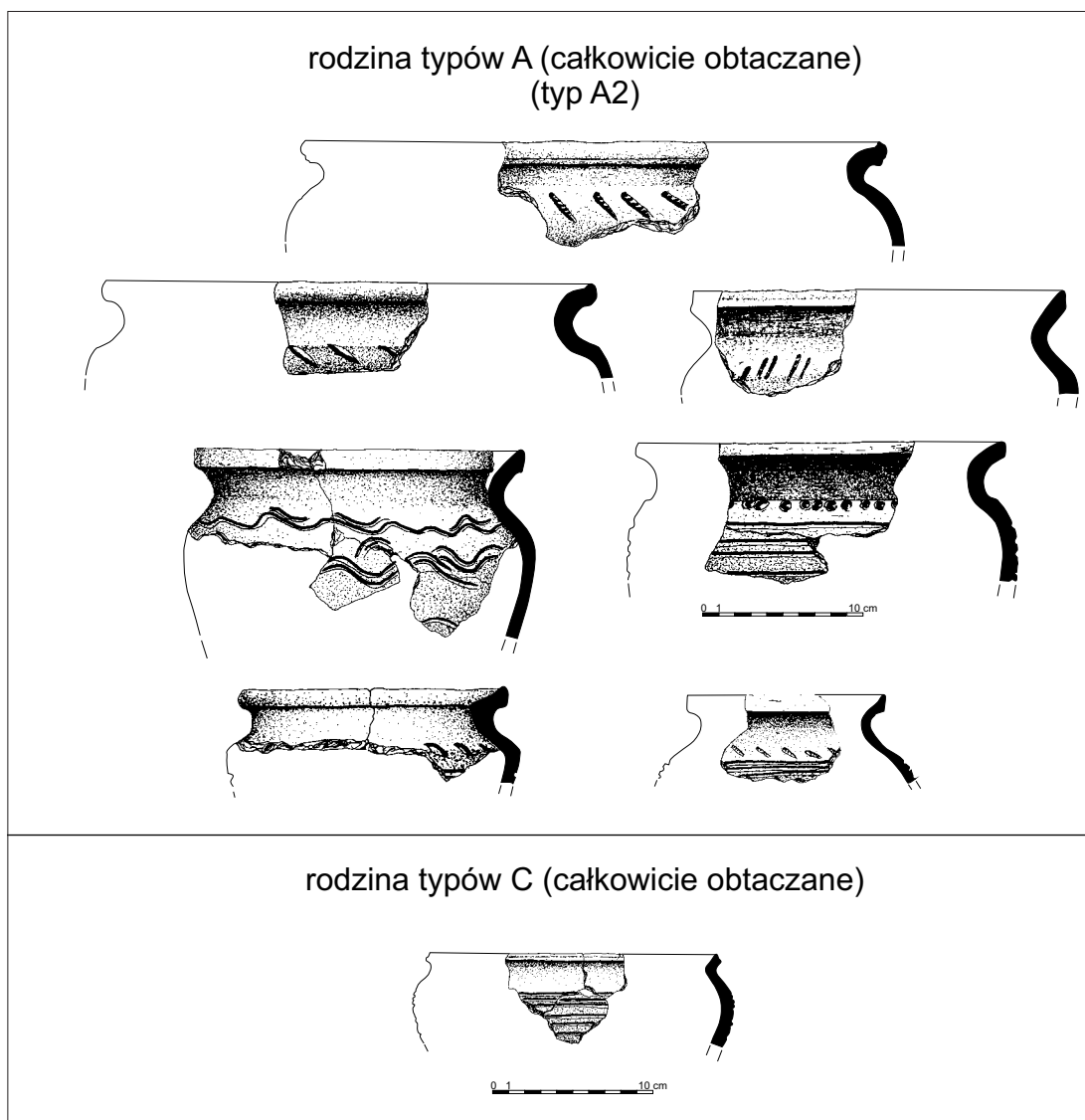
Większość okazów zaliczona do typu A1 była zdobiona ornamentem dookólnych żłobków (typ I: Ia; ryc. 25: 1, 7; 26: 3; 42: 6, 7; 45: 1; 50: 3, 4), którym czasami towarzyszył ornament fryzowy (typ III: VI; ryc. 25: 6; 42: 5; 47: 2). Spotyka się także łączenie motywów poziomych oraz falistych linii rytých z wątkami nakłuwanymi (ryc. 29: 2), a także ornament pasmowy złożony z przeplatających się poziomych linii rytých i grzebykowego ornamentu nakłuwanego (typ III: V; ryc. 45: 2).

Sądzę, że w tym ostatnim przypadku pierwotnie miał to być ornament pasmowy złożony z dookólnych linii rytých przeplatających z ornamentem wielokrotnej linii falistej, ponieważ na zachowanej części naczynia jest widoczny fragment falistej linii rytej, jednak niedokończony, a w zamian garncarz naniósł ornament nakłuwany, wykonany tym samym narzędziem.

Omawiany typ naczyń należy do form powszechnie występujących na wielu stanowiskach datowanych na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (faza D i E). Naczynia z prostą szyjką spotykamy m.in. w Śremie, gdzie ich odsetek wynosił w 2. poł. XI-XII/XIII wieku około 15% (Dzieduszycki, Fogel 1979, s. 78). We Wrocławiu-Ołbinie ich odsetek sięga 27% wszystkich przybrzeżnych fragmentów (Piekalski 1991, s. 98-100, ryc. XII: 1-11, tam dalsze analogie i literatura). Także na stanowiskach 18 i 25 w Ra-

Ryc. 10. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Przykłady form naczyń reprezentujących rodzinę typów A, typ A1 (naczynia całkowicie obtaczane). Rys. S. Kałagate, oprac. B. Gruszka

Ryc. 11. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Przykłady form naczyń reprezentujących rodzinę typów A, typ A2 oraz rodzinę typów C (naczynia całkowicie obtaczane). Rys. S. Kałagata, oprac. B. Gruszka

co cie odsetek naczyń z prostą szyjką dochodzi do 29% (Kościński 1995, s. 172, 177, ryc. 50: 1-10). Na nieco młodszym niż osada w Zawadzie, stan. 1, rozległym stanowisku 26 w Markowicach pod Poznaniem tego typu formy są spotykane dosyć powszechnie (Pawlak, Pawlak 2008, ryc. 49: 9; 54: 3; 56: 11; 57: 7; 58: 4; 61: 5).

Typ A2 grupuje naczynia o szyjce łukowatej, słabiej wyodrębnionej od strony barku. Formy te charakteryzują się wysokim stopniem profilowania

barku (P_b większe od 0,5; w dwóch przypadkach współczynnik wynosi ponad 0,45). Współczynnik wydętości brzuśca przyjmuje wartości niskie ($W_b = 1,1-1,2$), jedynie raz osiągając wysoki poziom $W_b = 1,54$. To ostatnie naczynie charakteryzuje się ponadto wąskootworowością ($O = 1,33$) i słabym wywinięciem wylewu (W mniejsze od 1,00), natomiast pozostałe egzemplarze należą do naczyń szerokootworowych (O mniejsze od 1,1) o słabiej lub silniej wywiniętym wylewie.

Wśród wątków zdobniczych dominuje ornament fryzowy (ryc. 50: 1), chociaż spotykany jest także ornament wielokrotnej linii falistej (ryc. 51: 1).

Typ A2 podobnie jak typ A1 należy do form powszechnie spotykanych w Wielkopolsce, na Pomorzu i Dolnym Śląsku, gdzie występuje już od 2 poł. X wieku (Lodowski 1972, s. 160). Podobne pod względem formy i ornamentyki były przykłady naczyń odkryte na grodzisku w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, ryc. 31) czy na osadzie w Klenicy, stan. 3 (Gruszka 2010, ryc. 53: 1, 2). Wiele przykładów tego typu naczyń pochodzi z Wrocławia (Kaźmierczyk 1970, ryc. 79-80) oraz Sądowla (Lodowski 1972, s. 157-161, ryc. 74: b, c). Z terenu Wielkopolski naczynia zbliżone do typu A2 występują m.in. na stanowiskach 18 i 25 w Racocie (Kościński 1995, s. 173, ryc. 50: 14-15) oraz Marowicach, stan. 26, gdzie są datowane na XII-XII/XIII wiek i współwystępują z naczyniami o cylindrycznych szyjkach, których na osadzie w Zawadzie, stan. 1 brak (Pawlak, Pawlak 2008, np. ryc. 50: 2; 52: 12; 54: 4).

Do rodziny typów C naczyń całkowicie obtaczanych zaliczono tylko jedno naczynie (ryc. 50: 8), które nie miało wyodrębnionej szyjki. Omawiany egzemplarz charakteryzował się wysokim stopniem profilowania barku (PB większe od 0,5), niskim współczynnikiem wydętości brzuśca ($Wb = 1,13$) oraz wąskootworowością ($O = 1,12$). Jest to okaz zdobiony poziomymi liniami rytmami. Podobne naczynia pojawiają się w 2. poł. X wieku na stanowisku w Sądowli (Lodowski 1972, s. 63, ryc. 35: 5). Spotykamy je także na podgrodziu w Bninie, gdzie wystąpiły w obiekcie 13 datowanym na 2. poł. XI-XII/XIII wiek (Szamałek, Dudziak-Jankowiakowa, Karolczak 1979, s. 164, ryc. 48: 7, 9).

Systematyka wylewów

Do szczegółowej analizy przeznaczono 266 fragmentów górnych partii naczyń, zarówno częściowo obtaczanych lub lepionych bez użycia koła garncarskiego (226), jak i obtaczanych całkowicie (40). Klasyfikacja w zasadniczej części nawiązuje do systematyki zaproponowanej przez

Pawła Rzeźnika (1995), odnoszącej się do naczyń z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. Również ten sam schemat został zastosowany podczas analizy materiałów ceramicznych z grodziska w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 66-73) oraz osady w Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010, s. 132-135).

Ze względu na znaczny stopień rozdrobnienia materiału, co w wielu przypadkach uniemożliwiło prawidłową rekonstrukcję kąta ustawienia brzegów naczyń, analizę typologiczną wylewów przeprowadzono na podstawie profilacji ich zwieńczenia. Jako podstawę podziału na 10 grup (ryc. 12-17) przyjęto sposób ukształtowania linii trzech stron krawędzi naczynia, nazwanych za Pawłem Rzeźnikiem krawędzią właściwą, przykrawędnym odcinkiem powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej (Rzeźnik 1995, s. 87). W obrębie danej grupy poszczególne fragmenty różnią się się kątem wychylenia oraz pewnymi szczegółami dotyczącymi sposobu profilacji.

Fragmenty skupione w grupach A, B, A/B należą do wylewów, których każda z trzech krawędzi jest wycinkiem prostej lub krzywej ciągłej i nie podlegała żadnej profilacji:

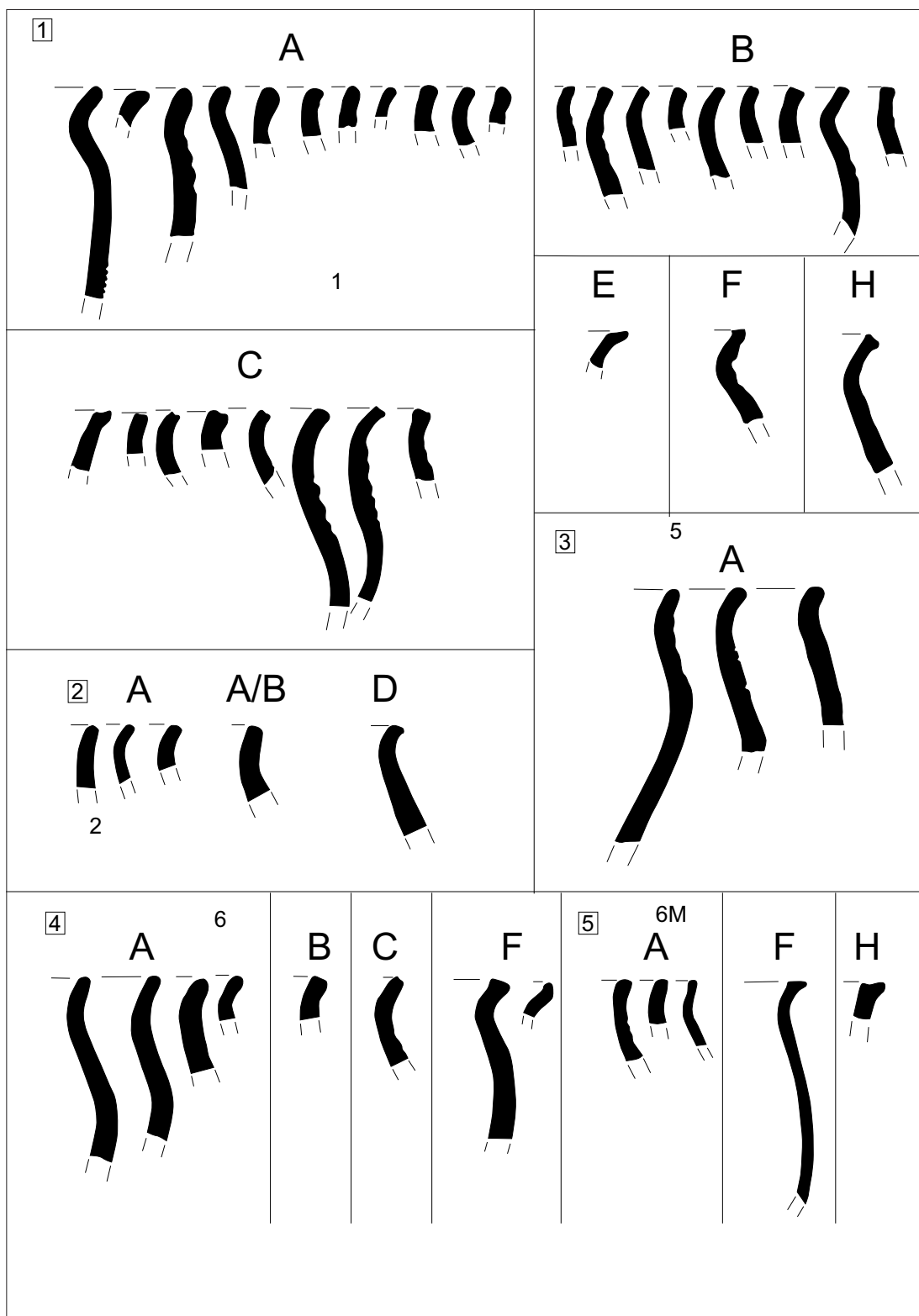
- grupa A obejmuje brzegi o krawędzi właściwej zaokrąglonej,
- grupa B obejmuje brzegi o krawędzi właściwej prosto ściętej,
- grupa A/B obejmuje brzegi o krawędzi właściwej łączącej cechy dwóch wyżej wymienionych grup.

Grupy C, D i E obejmują brzegi o słabo rozwiniętym profilu, tzn. takie, w których jednokrotnemu załamaniu (profilacji) podlegała linia wyznaczająca jedną z krawędzi:

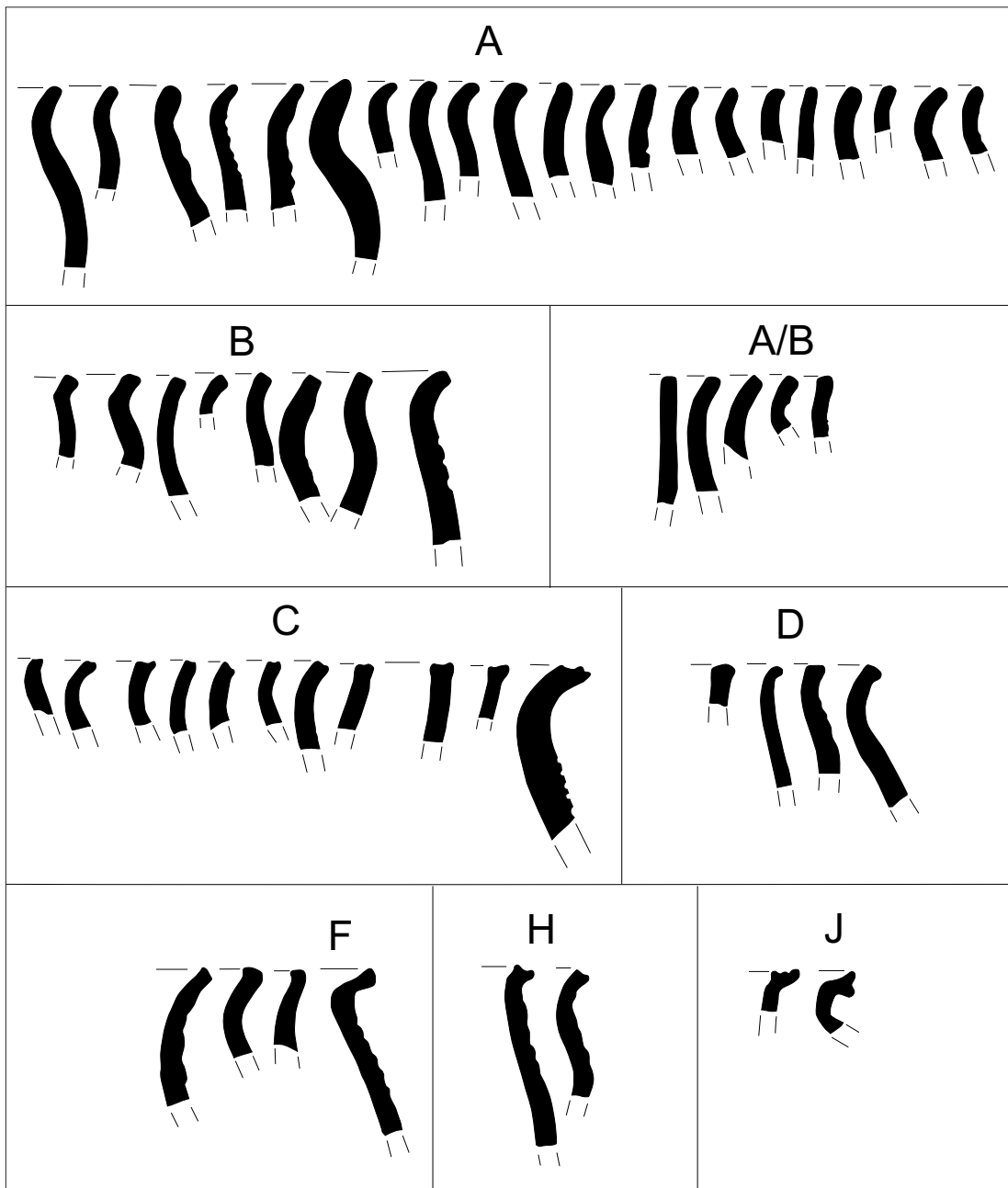
- w przypadku grupy C jest to krawędź właściwa,
- D – krawędź zewnętrzna,
- E – krawędź wewnętrzna.

Grupy F, G, H reprezentują brzegi średnio rozwinięte, tzn. takie, w których linia wyznaczająca dwie spośród trzech krawędzi podlegała profilacji:

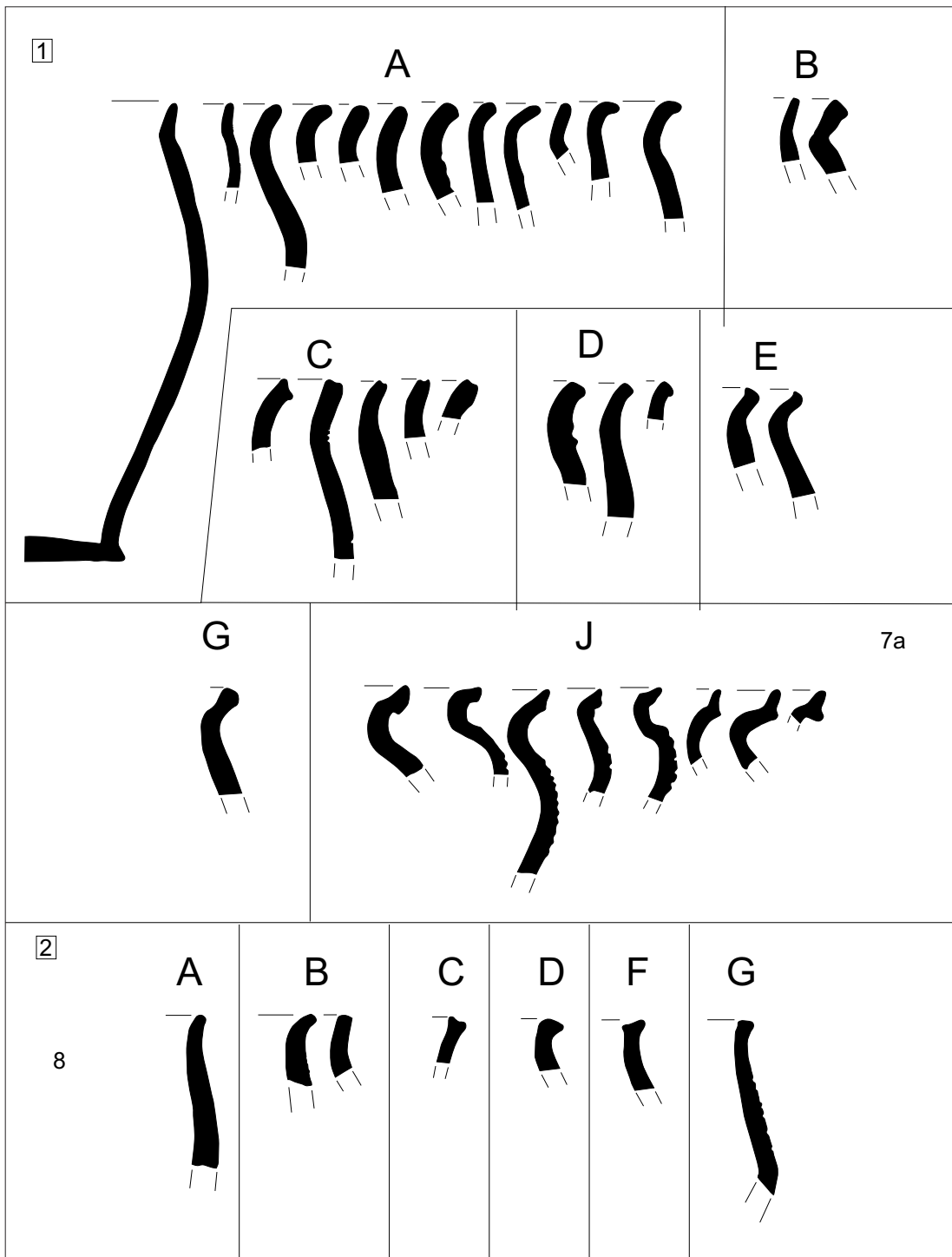
- w grupie F dotyczy to krawędzi właściwej i wewnętrznej,

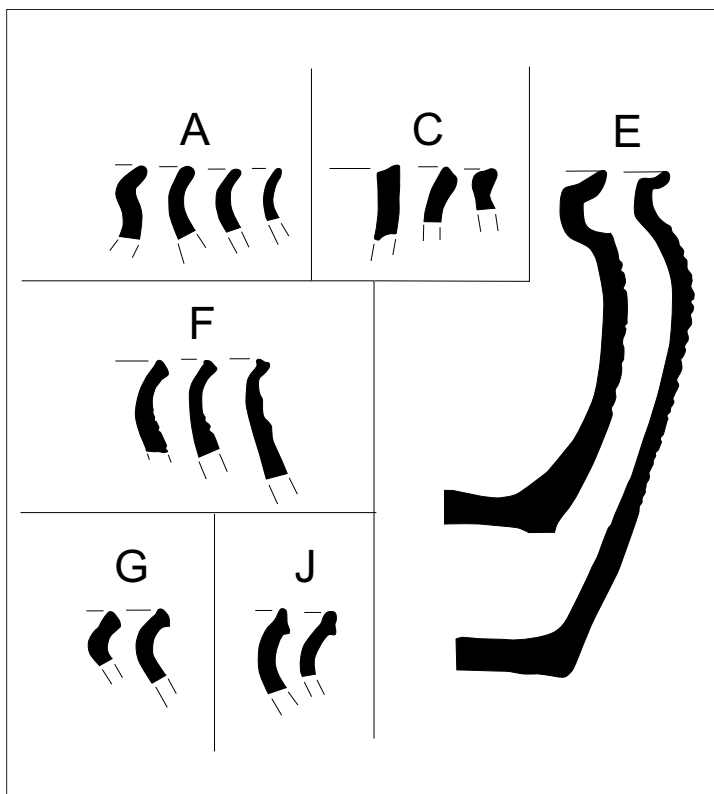
Ryc. 12. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wylewów występujących w obiektach 1 (1), 2 (2), 5 (3), 6 (4) i 6M (5). Oprac. B. Gruszka

Ryc. 13. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wylewów występujących w obiekcie 7.
Oprac. B. Gruszka

Ryc. 14. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wylewów występujących w obiektach 7A (1) i 8 (2). Oprac. B. Gruszka

Ryc. 15. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wylewów występujących w obiekcie 10. Oprac. B. Gruszka

- w grupie G krawędzi właściwej i zewnętrznej,
- w grupie H krawędzi wewnętrznej i zewnętrznej.

W grupie J zgromadzono krawędzie rozwinięte, czyli takie, w których linia wyznaczająca trzy krawędzie podlegała co najmniej jednokrotnemu załamaniu (profilacji).

Wśród całego zbioru analizowanych krawędzi zdecydowanie dominują przykłady wylewów należące do grupy A (25%). Udział wszystkich wylewów prostych (grupa A, B i A/B) wynosi 59,4%. Kolejno reprezentowane są wylewy grupy C (11,3%) oraz F (9,3%). Pozostałe grupy są spotykane rzadziej (tab. 4, 5).

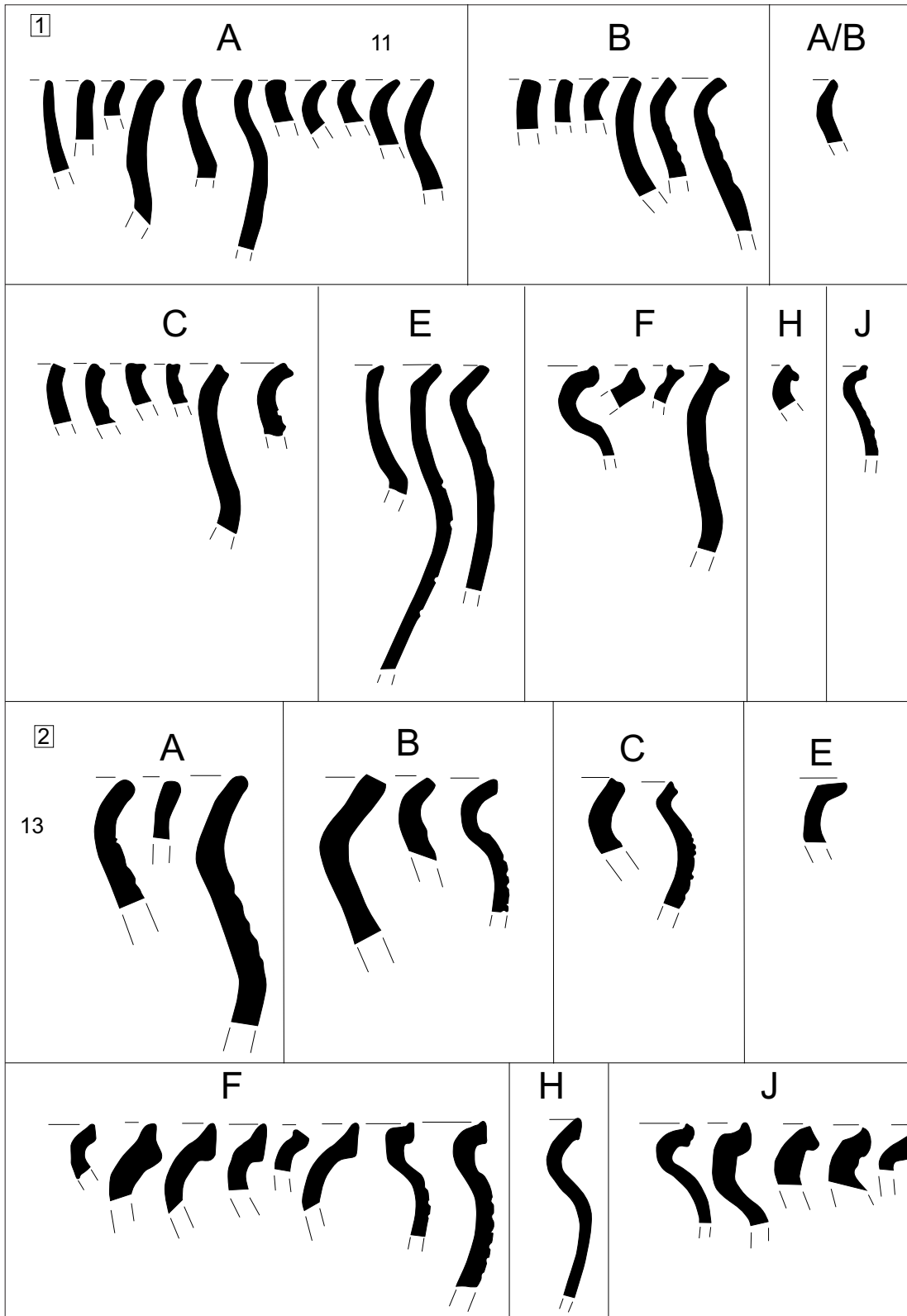
Wśród ceramiki częściowo obtaczanej i wykonanej bez użycia koła garncarskiego najliczniej występowały wylewy z grup A, A/B i B – łącznie 48,6% (tab. 6). Natomiast zespoły naczyń całkowicie obtaczanych były zwieńczone najczęściej bardziej rozwiniętymi krawędziami należącymi do grupy H (37% wszystkich krawędzi naczyń całkowicie obtaczanych), F (26%), J (16%) i G (11%).

Formy krawędzi prostych (A, B, A/B) i słabo profilowanych (C, D, E) dominują w obiektach: 1, 2, 5, 6, 7, 8, 11, 15 i 6M, natomiast formy bardziej rozwinięte w obiektach 7A, 10, 13. W tych ostatnich występuje też najczęściej fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych.

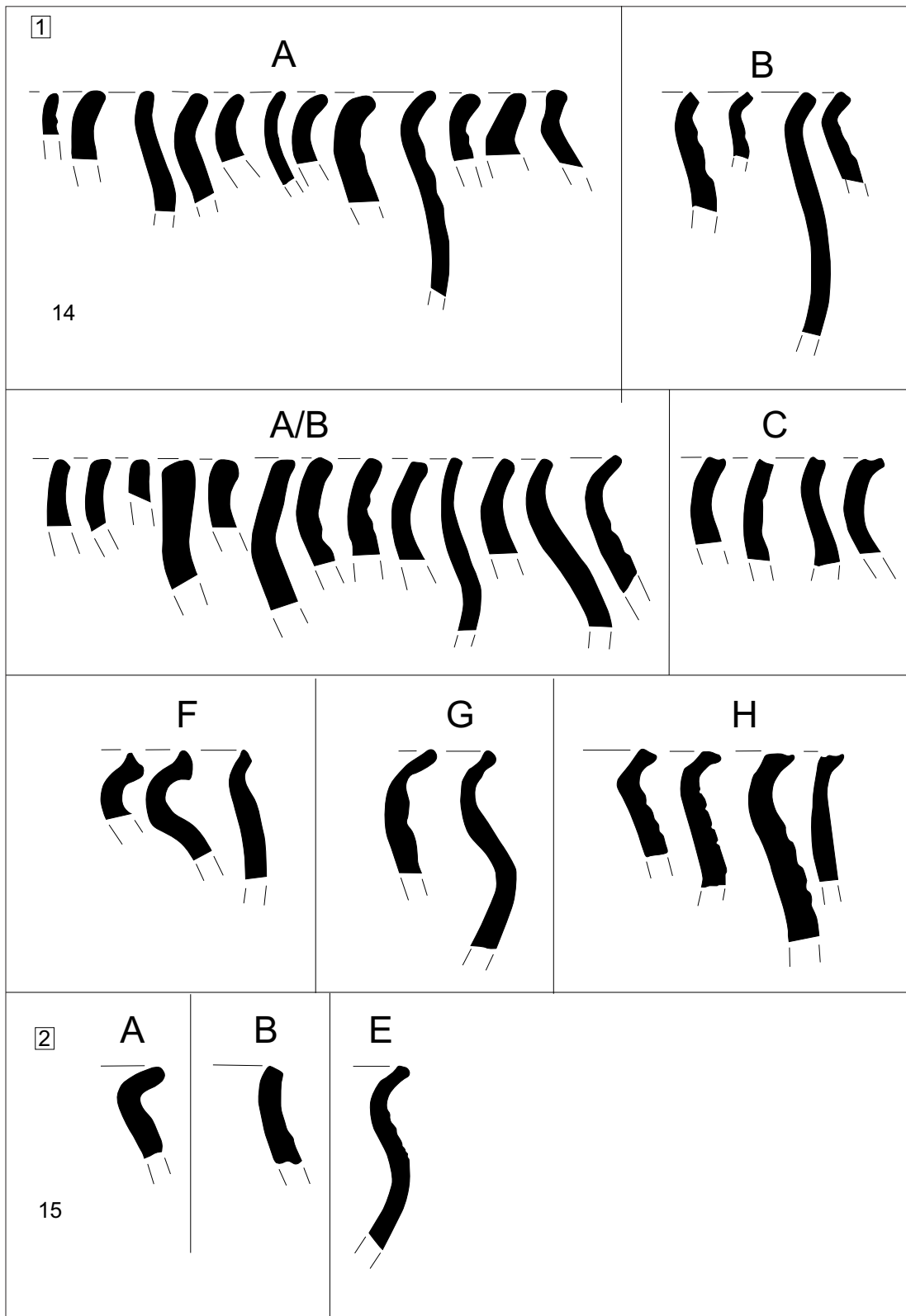
PODSUMOWANIE ANALIZY FORMALNO-STYLISTYCZNEJ NACZYŃ

Przedstawiona powyżej klasyfikacja wątków ornamentacyjnych oraz typologie dotyczące form naczyń oraz sposobu opracowania krawędzi umożliwiły ustalenie cech formalno-stylistycznych wczesnośredniowiecznej ceramiki ze stanowiska 1 w Zawadzie.

Występujący w najwyższym odsetku ornament plastycznych wałków jest podstawowym składnikiem zespołów ceramicznych strefy Tornow-Klenica i pojawia się głównie na dwustożkowatych formach o ostrym lub łagodnym, kolankowatym załomie brzuśca.

Ryc. 16. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wylewów występujących w obiektach 11 (1) i 13 (2).
Oprac. B. Gruszka

Ryc. 17. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Systematyka wylewów występujących w obiektach 14 (1) i 15 (2). Oprac. B. Gruszka

Tab. 4. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Występowanie poszczególnych typów wylewów w obiektach

Obiekt	Typ wylewu										Razem
	A	A/B	B	C	D	E	F	G	H	J	
1	11	–	9	8	–	1	1	–	1	–	31
2	3	1	–	–	1	–	–	–	–	–	5
5	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
6	4	–	1	1	–	–	2	–	–	–	8
7	23	5	8	11	4	–	4	–	2	2	59
8	1	–	2	1	1	–	1	1	–	–	7
10	4	–	–	3	–	2	3	2	2	–	16
11	11	1	5	6	–	3	4	–	1	1	32
13	3	–	3	2	–	1	8	–	1	5	23
14	12	13	4	4	–	–	3	3	4	–	43
15	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	3
6M	3	–	–	–	–	–	1	–	1	–	5
7A	12	–	–	5	3	2	–	1	–	8	31
Razem	91	20	33	41	9	10	27	7	12	16	266

Tab. 5. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udziały procentowe poszczególnych typów wylewów w obiektach

Obiekt	Typ wylewu										Razem
	A	A/B	B	C	D	E	F	G	H	J	
1	4,1	–	3,4	3,0	–	0,4	0,4	–	0,4	–	11,7
2	1,1	0,4	–	–	0,4	–	–	–	–	–	1,9
5	1,1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1,1
6	1,5	–	0,4	0,4	–	–	0,8	–	–	–	3,0
7	8,6	1,9	3,0	4,1	1,5	–	1,5	–	0,8	0,8	22,2
8	0,4	–	0,8	0,4	0,4	–	0,4	0,4	–	–	2,6
10	1,5	–	–	1,1	–	0,8	1,1	0,8	0,8	–	6,0
11	4,1	0,4	1,9	2,3	–	1,1	1,5	–	0,4	0,4	12,0
13	1,1	–	1,1	0,8	–	0,4	3,0	–	0,4	1,9	8,6
14	4,5	4,9	1,5	1,5	–	–	1,1	1,1	1,5	–	16,2
15	0,4	–	0,4	–	–	0,4	–	–	–	–	1,1
6M	1,1	–	–	–	–	–	0,4	–	0,4	–	1,9
7A	4,5	–	–	1,9	1,1	0,8	–	0,4	–	3,0	11,7
Razem	34,2	7,5	12,4	15,4	3,4	3,8	10,2	2,6	4,5	6,0	100

Jako główny obszar występowania ceramiki typu Tornow-Klenica przyjmuje się Łużyce, Brandenburgię, północno-zachodni obszar Dolnego Śląska oraz południową i południowo-zachodnią Wielkopolskę (Herrmann 1985, s. 30-31, ryc. 5; Donat 1987, ryc. 9, s. 250; Kurnatowska 1984, s. 388-392). Osada w Zawadzie jest położona we wschodniej części obszaru najliczniejszego występowania naczyń zdobionych ornamentem plastycznych wałków.

Wiele analogii formalno-stylistycznych przytoczono, omawiając materiały ceramiczne z Nowińca, stan. 2 (Gruszka 2012) oraz Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010). Obecnie należy wymienić jeszcze jedno stanowisko z licznie reprezentowanymi formami dwustożkowatymi zdobionymi plastycznymi wałkami, a mianowicie osadę w Lubrzy, stan. 42 (Tabaka, Zamelska-Monczak 2011, s. 548-558).

Istotne jest zestawienie frekwencji występowania tego typu ornamentu na innych stanowiskach. Na eponimicznym stanowisku w Tornow naczynia ornamentowane plastycznymi wałkami (typ Tornow A i B traktowany łącznie) w pierwszej fazie grodu (faza A) stanowiły około 37% całości pozyskanego materiału ceramicznego, a w fazie drugiej (faza B) około 50% (Herrmann 1966, Beilage 8). Na stanowiskach o zbliżonej chronologii do osady w Zawadzie, stan. 1 czyli w Nowińcu, stan. 2, Klenicy, stan. 4 i Lubrzy, stan. 42 udział naczyń zaliczonych do typu Tornow-Klenica, wśród grupy naczyń ornamentowanych, wynosił odpowiednio 39,6% (Gruszka 2012, s. 52), 39% (Gruszka 2010, s. 129) i 38% (Tabaka, Zamelska-Monczak 2011, s. 552-553). Na grodzisku w Santoku udział tego typu naczyń wynosił około 15% (Zamelska-Monczak 2008, s. 105), na grodzisku międzyrzeckim było to maksymalnie nieco ponad 40% w pierwszych dwóch fazach osadniczych (Zamelska-Monczak 2006, s. 245, ryc. 3). Ponadto w przypadku stan. 1 w Zawadzie daje się zauważyć przewagę form zdobionych plastycznymi wałkami o linii barku zbliżonej do prostej i o mniej lub bardziej wyraźnym ostrym załomie brzuśca, zbliżonych do wariantów A2 według Herrmanna (1966, s. 66). Na grodzisku w Nowińcu, stan. 2 i osadzie w Klenicy, stan. 4 podobnych, zrekonstruowanych form jest niewiele. Występują tam głównie okazy o kolkowatym załomie brzuśca i baniastym lub łukowato wklęsłym barku (typ C1, C2 i C4). Te ostatnie formy mają swoje liczne odpowiedniki na stanowiskach w dorzeczu Obry (Bonikowo, Bruszczevo, Daleszyn, Kluczewo). Są to naczynia typu CI i CIV według Zofii Hilczerówny (1967, ryc. 18: c; 20: c; 21: k; 1960, ryc. 29: e; 34: i, j; Hołowińska 1956, ryc. 6: b; 41: f; Brzostowicz 2002, ryc. 12: 2, 5). Znane są także z pogranicza Wielkopolski i Dolnego Śląska, m.in. z Sądowla, z zespołu datowanego na VIII-IX wiek (Lodowski 1972, s. 140, ryc. 71: a, b) oraz z Wielkopolski ze stan. 18 w Racocie, gdzie w jamie 208 znaleziono fragment tego typu naczynia (Kościński 1995, s. 166, ryc. 21: 2; 49: 14).

Datowania dendrochronologiczne przeprowadzone w okresie ostatnich kilkunastu lat zdecydowanie odmłodziły chronologię zespołów typu Tornow-Klenica. Wcześniej, na podstawie datowań archeologicznych, za moment pojawienia się ceramiki typu Tornow-Klenica uważano VII wiek (por. Leciejewicz 1977, s. 115-116), a za najstarszą jego fazę uznawano grupę ceramiki A1 według Hilczerówny (Hilczerówna 1967, s. 62-63). Jedynie na stanowiskach o bogatej stratygrafii jak Santok, zespoły zawierające naczynia Tornow-Klenica datowane były na 1. poł. IX-poł. X wiek. (Dymaczewska, Dymaczewski 1967, s. 208-218), co w znacznym stopniu pokrywa się z dzisiejszymi datowaniami dendrochronologicznymi zarówno na terenie Niemiec (Biermann 1999, s. 97-123), jak i Polski (Kara, Krąpiec 2000, s. 317 i n., 320), w tym eponimicznego grodziska w Klenicy, którego chronologię określono na poł. IX i późny wiek IX (Biermann, Kieseler, Nowakowski 2008, s. 87). Za nieco szerszym datowaniem ceramiki Tornow-Klenica (koniec VIII-X/XI w.) opowiada się M. Brzostowicz (2002, s. 34).

Porównywalna liczba fragmentów, do tej jaka wystąpiła w przypadku naczyń ornamentowanych typu Tornow-Klenica, była niezdobiona (34,3% wszystkich analizowanych pod kątem występowania ornamentu jednostek taksonomicznych). W przypadku grodziska w Nowińcu było to 28,6% (Gruszka 2012, s. 52), Klenicy, stan. 4 – 35,4% (Gruszka 2010, ryc. 8) i Lubrzy, stan. 42 – około 25% (Tabaka, Zamelska-Monczak 2011, wykres 6).

Kolejnym pod względem frekwencji typem ornamentu są motywy skupione w podgrupie II: II, II: III, II: IIIa, II: X. Są to różnego rodzaju wątki zbudowane z pojedynczych lub podwójnych linii falistych wykonanych wielodzielnym narzędziem, czasami współwystępujących z wątkiem nakłuwanym patyczkiem lub rylcem.

Jest to ornament dosyć często spotykany na ceramice z IX-X wieku na znacznych obszarach Słowiańszczyzny. Tak zdobione fragmenty naczyń są obecne na wielu stanowiskach, m.in. z dorzecza Obry (Hilczerówna 1967, s. 110 i n.), Baryczy (Lodowski 1972, ryc. 73: b, m) czy z Dolnego

Śląska (Pankiewicz 2012). Natomiast na tych leżących wzdłuż równoleżnikowego biegu środkowej Odry, zespoły naczyń zdobionych ornamentem linii falistej wykonanej grzebykiem spotykamy w Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010, s. 132), gdzie odnotowano je na 19% zdobionych fragmentów. Na grodzisku w Nowińcu ten rodzaj ornamentyki wystąpił w niespełna 17% przypadków wszystkich zdobionych jednostek taksonomicznych (Gruszka 2012, s. 56-57). Ponadto liczne przykłady tak zdobionych naczyń są znane z grodzisk w Gostchorzu (Dąbrowski 2009, ryc. 26-28, 31, 33) i Krośnie Odrzańskim. Sądzę, że na obszarze Środkowego Nadodrza, największy udział tego typu zdobienia przypada na IX wiek i wyznacza horyzont „przedtornowski”, czego dobrym przykładem może być osada w Sulechowie, stan. 28, gdzie motywy zaliczone do grupy II tworzyły dosyć duży zbiór (46,5% wszystkich zdobionych j.t.). Wśród tej grupy dominowały wątki pojedynczych lub wielokrotnych linii falistych (28%; Gruszka 2013). Natomiast zdobienia w postaci dookólnych żłobków oraz delikatnych zgrubień/wałeczków wymodelowanych w ścianie naczynia nawiązujących do ornamentyki naczyń „tornowskich” odnotowano tam w przypadku 17% analizowanych fragmentów (Gruszka 2013, s. 408).

W X wieku następuje spadek udziału naczyń zdobionych pasmami linii falistych do kilku lub kilkunastu procent. W przypadku osad w Zawadzie i Sulechowie należy więc wykluczyć odmienności regionalne (obie osady oddalone są od siebie o około 15 km) i wiążące się z tym różnice w sposobach zdobienia naczyń. Należy brać pod uwagę różnice chronologiczne.

Niewielki w porównaniu z innymi stanowiskami, o podobnej chronologii, jest udział fragmentów naczyń zdobionych motywami należącymi do podgrupy I: III, II: VIII, II: IX. W przypadku Zawady udział tak ornamentowanych fragmentów nie przekraczał 5%. Dla porównania na grodzisku w Nowińcu, stan. 2 było to ponad 22% (Gruszka 2012, s. 52), na osadach w Klenicy, stan. 4 – nieco ponad 21% (Gruszka 2010, s. 131), Sulechowie, stan. 28 – około 13% (Gruszka 2013,

s. 408) i Lubrzy, stan. 42, około 28% (Tabaka, Zamelska-Monczk 2011, s. 554-556, wykres 6). Znaczny udział tego ornamentu odnotowano na naczyniach odkrytych w środkowych poziomach osadniczych grodziska w Krośnie Odrzańskim oraz na badanym powierzchniowo grodzisku w Radomicku (inf. ustna od E. Dąbrowskiego).

Ten typ ornamentu łączony jest powszechnie z naczyniami Menkendorf (Schuldt 1956, s. 9-16) lub inaczej Tornow C, a na gruncie polskim z typem Szczecin (Łosiński 1972, s. 41-43) lub rodziną typów „D” (Łosiński, Rogosz 1986, s. 14, ryc. 4, s. 32-33). Współwystępowanie ceramiki typu Tornow i Menkendorf jest zjawiskiem powszechnym. Różne są tylko proporcje na poszczególnych stanowiskach, w kolejnych poziomach osadniczych. Uważa się, że naczynia typu Menkendorf pojawiają się wcześniej i trwają dłużej niż Tornow, a za okres ich najliczniejszego występowania przyjmuje się IX-X wiek (Łosiński 1996, s. 438; Tabaka, Zamelska-Monczak 2011, s. 555-556). Naczynia typu Menkendorf-Szczecin występują głównie na Pomorzu, Ziemi Chełmińskiej, Meklemburgii i Brandenburgii, Ziemi Lubuskiej. Południowa granica licznego występowania naczyń typu Menkendorf-Szczecin, w zachodniej części Polski, przebiega od okolic Gubina (Starosiedle) (Kobylińska 2004, s. 111-122, ryc. 2: 2, 4: 1) w kierunku południowo-wschodnim do grodziska w Nowińcu (Gruszka 2012), po Żary (Gruszka Wolanin 2008, s. 221, ryc. 3). W przypadku osady w Zawadzie zastanawiająca jest duża dysproporcja pomiędzy fragmentami naczyń zdobionych plastycznymi wałkami (Tornow-Klenica) a tymi zdobionymi ornamentem charakterystycznym dla naczyń typu Menkendorf (10 : 1)³. W Nowińcu, stan. 2 było to około 1 : 2, podobnie stosunek ten przedstawiał się w przypadku ceramiki z osady w Klenicy, stan. 4.

Za element zdobniczy można uznać również angobowanie ścianek naczyń. Zabieg ten poprawiał także ich szczelność. Dzięki analizom

³ Jednak łącznie udział obu typów zdobień jest zbliżony: dla osady w Zawadzie, stan. 1, Klenicy, stan. 4 i grodziska w Nowińcu, stan. 2 (około 60%), dla osady w Lubrzy, stan. 42 około 66%.

Tab. 6. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Cechy stylistyczne przewodnich form naczyń częściowo obtaczanych

Typ ornamentu	Typ (podtyp) naczynia										Suma końcowa
	Grupa wylewu	B1	B2	C1: 1	C1: 2	C2: 1	C2: 2	C2: 3	C3: 2	C4	
I: I	A	-	-	2	1	-	1	-	1	1	6
	B	-	-	-	2	-	-	-	1	-	3
	C	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
	D	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2
	F	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	G	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	H	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Suma	-	-	2	3	-	1	-	6	4	16	
I: III	C	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Suma	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
II: Ic	A	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Suma	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
II: II	A	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
Suma	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2
II: II a	E	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Suma	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
II: III	A/B	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Suma	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
II: X	A	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2
Suma	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	2
II: X	B	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Suma	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
III: II	A	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Suma	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Niezdobione	?	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	A	-	1	1	1	1	3	-	2	1	10
	A/B	1	-	-	1	-	1	1	1	-	5
	B	-	-	2	-	-	1	-	-	-	3
	C	-	-	-	-	1	-	-	2	-	3
	E	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	F	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2
G	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
Suma	2	1	5	2	2	5	2	6	1	26	
Suma końcowa	2	3	8	6	2	7	3	14	7	52	

petrograficznym oraz chemicznym zaobserwowano, że część naczyń była powleczana rzadką gliną zawierającą drobną domieszką mineralną, czasami z dodatkiem hematytowego pigmentu (Gunia 2014a, s. 302, 339). Liczne angobowane fragmenty naczyń wystąpiły na grodzisku w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 57-58) oraz na starszej niż Zawada osadzie w Markowicach, stan. 26 pod Poznaniem (Pawlak, Pawlak 2008,

s. 49), a także w strefie północnej (Sikorski 1987, s. 284 i n.; Stanisławski 2012, s. 58).

Analizując zależność pomiędzy formą naczynia a jego zwieńczeniem, dochodzę do wniosku, że wśród naczyń typu C1 dominują wylewy typu B, a krawędzie bardziej rozbudowane typu C i D spotykamy niemal wyłącznie na formach C2: 3, C3: 2 i C4. W przypadku form całkowicie obtaczanych przeważały typy zwieńczeń F, H i J.

Wśród wszystkich analizowanych krawędzi naczyń wykonanych bez użycia koła garncarskiego i częściowo obtaczanych dominują formy proste (typy A, A/B i B), których łączny udział wynosi ponad 63% (tab. 8). Krawędzie średnio rozbudowane (typy C, D i E) spotykamy w około 24% przypadków. Natomiast wśród naczyń całkowicie obtaczanych najliczniejsze są przykłady krawędzi typu J (40%) i F (35%) (tab. 9). Zbliżone wyniki analiz dotyczących udziału krawędzi prostych otrzymano zwłaszcza w przypadku ceramiki z grodziska w Nowińcu, stan. 2 (około 52%). W przypadku materiałów z Klenicy, stan. 4 i Sulechowa, stan. 28 wylewy proste występowały rzadziej (odpowiednio około 36% i około 39%). Podobne udziały wykazują także na tych stanowiskach wylewy typu C, D i E. Ich frekwencja wynosiła odpowiednio około 32%, 26% i 32%.

Rozpatrując występowanie poszczególnych rodzajów ornamentu w obrębie obiektów w większości przypadków, można stwierdzić, że udziały zbliżone są do średniej dla całego zbioru. Znaczne odchylenie występuje w obiekcie 1, w przypadku egzemplarzy zdobionych plastycznymi wałkami, których udział wynosi aż 71,4% wszystkich frag-

mentów, na których mógł występować ornament (tab. 7). Z kolei w obiektach 7, 8, 10 i 14 występuje nadreprezentacja naczyń niezdobionych w stosunku do średniej. W przypadku obiektu 7A zauważalna jest zdecydowana przewaga naczyń zdobionych dookolnymi żłobkami wykonanymi rylcem (podgrupa I: Ia – ponad 65% wszystkich fragmentów, na których mógł występować ornament) (tab. 7).

Zestawiano także typy zbobień z typami naczyń. Ornament plastycznych wałków najliczniej występował na formach typu C1 (łącznie 5 razy) oraz C3: 2 (5 razy) i C4 (4 razy). Natomiast naczynia nieornamentowane najczęściej należały do typu C1 (7 razy), C2 (9 razy) i C3 (6 razy) (tab. 6).

ELEMENTY ANALIZY TECHNOLOGICZNEJ

Opierając się na obserwacjach makroskopowych, skanach i charakterystyce cech mikroskopowych 42 próbek ceramiki ze stanowiska 1 w Zawadzie, wyróżniono cztery główne odmiany petrograficzne. Podstawą podziału była dominująca barwa tła czerepu oraz struktura i tekstura obserwowana w przekroju poprzecznym badanych

Tab. 7. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udziały poszczególnych typów ornamentów liczonych jako procent wszystkich fragmentów, na których mógł występować ornament w obrębie danego obiektu [%]

Obiekt	Typ ornamentu																		Suma w obrębie obiektu	
	brak	I: I	I: Ia	I: II	I: III	I: V	I: VII	II: Ic	II: II	II: IIa	II: III	II: IIIb	II: VIII	II: IX	II: X	III: Ib	III: II	III: V		III: VI
1	15,7	71,4	1,4	-	1,4	1,4	-	1,4	4,3	-	-	-	-	1,4	1,4	-	-	-	-	100,0
2	66,7	33,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0
5	55,6	33,3	-	-	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0
6	54,5	45,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0
7	42,4	33,3	10,1	-	1,0	-	-	-	3,0	-	-	-	-	1,0	5,1	2,0	2,0	-	-	100,0
8	50	35,7	-	-	-	-	-	-	-	-	14,3	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0
10	38,7	29,0	22,6	-	3,2	-	-	-	6,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0
11	40,7	42,0	8,6	-	2,5	1,2	-	-	1,2	-	-	-	-	1,2	-	-	1,2	1,2	-	100,0
13	16,4	21,8	34,5	1,8	1,8	-	1,8	-	-	-	5,5	-	-	-	-	9,1	-	-	7,3	100,0
14	44,2	34,6	5,8	-	3,8	-	-	-	-	-	1,9	-	5,8	1,9	-	-	-	-	1,9	100,0
15	62,5	25,0	-	-	-	-	-	-	-	12,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0
6M	40	40	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0
7A	19,4	2,8	65,3	-	1,4	-	-	-	-	-	1,4	1,4	-	-	1,4	1,4	-	-	5,6	100,0

Tab. 8. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udziały procentowe poszczególnych typów wylewów naczyń wykonanych zarówno bez użycia koła garncarskiego, jak i częściowo obtaczanych, w obrębie poszczególnych obiektów

Obiekt	Typ wylewu									Razem
	A	A/B	B	C	D	E	F	G	H	
1	35,5	–	29,0	25,8	–	3,2	3,2	–	3,2	100,0
2	60	2–	–	–	2–	–	–	–	–	100,0
5	100	–	–	–	–	–	–	–	–	100,0
6	50	–	12,5	12,5	–	–	25,0	–	–	100,0
7	40,4	8,8	14,0	19,3	7,0	–	7,0	–	3,5	100,0
8	14,3	–	28,6	14,3	14,3	–	14,3	14,3	–	100,0
10	33,3	–	–	25,0	–	–	25,0	16,7	–	100,0
11	44,0	4,0	20	24,0	–	8,0	–	–	–	100,0
13	42,9	–	28,6	14,3	–	14,3	–	–	–	100,0
14	29,3	31,7	9,8	9,8	–	–	2,4	7,3	9,8	100,0
15	33,3	–	33,3	–	–	33,3	–	–	–	100,0
6M	60	–	–	–	–	–	20	–	20	100,0
7A	54,5	–	–	18,2	13,6	9,1	–	4,5	–	100,0
Razem	40,3	8,8	14,2	17,3	4,0	3,1	5,8	3,1	3,5	100,0

Tab. 9. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udziały procentowe poszczególnych typów wylewów naczyń całkowicie obtaczanych w obrębie poszczególnych obiektów

Obiekt	Typ wylewu						Razem
	B	C	E	F	H	J	
7	–	–	–	–	–	100	100,0
10	–	–	50	–	50	–	100,0
11	–	–	14,3	57,1	14,3	14,3	100,0
13	6,3	6,3	–	50	6,3	31,3	100,0
14	–	–	–	100	–	–	100,0
7A	–	11,1	–	–	–	88,9	100,0
Razem	2,5	5,0	7,5	35,0	10,0	40,0	100,0

fragmentów naczyń (zob. Gunia 2014a, s. 339, tab. 1, ryc. 5-8).

Najliczniej spotykamy fragmenty naczyń o ciemnobrązowej lub brązowej barwie ścianek (w przekroju poprzecznym). Jest to ceramika wypalana w środowisku redukcyjnym lub obojętnym (z wyjątkiem próbki Za/Pc33 o barwie ceglasto-brązowej). Reprezentuje ona dwie odmiany petrograficzne (1a i 1b) różniące się dość zasadniczo ilością składników nieplastycznych budujących tło czerepu. Drugą grupę tworzą przykłady naczyń o podobnej barwie co grupa 1, zawierają jednak większą ilość szklistych żyłek powstałych podczas wypału. W obrębie tej grupy

wydzielono dwie odmiany 2a i 2b, które różnią się od siebie stopniem wysortowania ostrokrawędzistych i obtoczonych składników tłuczni, znajdujących się w masie garncarskiej. Kolejne dwie grupy (3 i 4) skupiają przykłady naczyń wypalonych w atmosferze utleniającej. Podstawową cechą odróżniającą je od naczyń zebranych w 1 i 2 grupie jest jasnobrązowe lub ceglasto-brązowe, dość jednorodne tło czerepu oraz znacznie wyższa zawartość piasku kwarcowego. Cechy petrograficzne tej odmiany ceramiki wskazują na to, że do jej produkcji użyto prawdopodobnie surowca ilastego pochodzącego z innego złoża (zob. Gunia 2014a, s. 339).

Na podstawie przeprowadzonej analizy modalnej stwierdzono, że składniki nieplastyczne masy ceramicznej, z której wykonano naczynia odkryte na osadzie w Zawadzie, zawierają skały lub fragmenty pochodzące z rozkruszania różnych gładów pochodzenia eratycznego (przeważnie granitoidów i kwarcytów). Cechy budowy ziaren piasku dodawanego jako intencjonalna domieszka schudzająca masę ceramiczną świadczą o jego wodnolodowcowym lub rzeczonym pochodzeniu (szczegółowe dane zob. Gunia 2014a, s. 352).

Z kolei analiza granulometryczna ujawniła, że rozkład wielkości ziaren składników nieplastycznych w badanej ceramice wskazuje na przypadkowe jej dodawanie do gliny. Nie ma dowodów, na podstawie których można by było stwierdzić intencjonalną selekcję określonej frakcji ziarnowej. Nie można jednak wykluczyć, że część frakcji kamienistej o wielkości ziarna powyżej 2 mm we wszystkich grupach, oprócz pierwszej, była odsiewana (zob. Gunia 2014a, s. 351).

Fragmenty naczyń należące do grupy 1 zawierały tylko do 10% gruboziarnistego materiału schudzającego (tłuczni). Druga odmiana ceramiki, wykonana z plastycznej i zażelazonej gliny, zawierała słabo wysortowany gruboziarnisty tłuczeń i piasek w ilości do 40% obj. czerepu. Natomiast dla ostatnich dwóch opisywanych grup ceramiki wyniki analizy granulometrycznej są trudne do interpretacji, ponieważ udział frakcji gruboziarnistych nie przekracza w tych przypadkach 15% obj. czerepu. Prawdopodobnie glina ta nie była w ogóle schudzana lub dodawano do niej gruboziarnisty, często silnie zwietrzały tłuczeń w celu poprawienia własności plastycznych masy garncarskiej (zob. Gunia 2014a, s. 352).

Ceramika częściowo obtaczana oraz wykonana bez zastosowania koła garncarskiego

Wśród zespołu 1100 analizowanych jednostek taksonomicznych 967 to elementy naczyń lepionych bez użycia koła garncarskiego lub górą obtaczanych. Jest to 87,9% analizowanego ma-

teriału. Pozostałe należą do naczyń całkowicie obtaczanych.

W większości przypadków ustalono z jakiej partii naczynia pochodzi dany fragment. Części przydenne to około 11%, dolne partie naczyń to około 20%, fragmenty pochodzące z okolicy załomu brzuśca to 11,9%, z górnej części naczynia – 15,9%. Natomiast fragmenty najbardziej przydatne do analizy, pochodzące z okolicy barku (szyjki) i wylewu oraz ogólnie z górnej części naczynia występowały w około 30%. Fragmentów nieznaczonych było około 10%.

Średnicę wylewu zrekonstruowano w przypadku 97 naczyń. Wahała się ona od 70 do 320 mm, ale aż 47% miało średnicę mieszczącą się w przedziale 120-180 mm. Najliczniej występowały naczynia o otworze 150-160 mm (18%).

Liczba zrekonstruowanych średnic den jest znacznie mniejsza niż wylewów. Na 52 fragmenty, które stanowiły potencjalne źródło do rekonstrukcji, dla 25 określono średnicę. Wahała się ona od 90 mm do 120 mm, a 60% miało średnicę w przedziale 90-100 mm.

W tej grupie naczyń obserwujemy znaczne różnice grubości ścianki, w zależności od miejsca pomiaru, w obrębie jednej formy. Na podstawie analizy stwierdzono, że grubość ścianek naczyń wahała się od 5 do 17 mm. Przy czym wartości skrajne występowały sporadycznie. Dolne części brzuśców charakteryzowały się grubością ścianek od 5 do 17 mm. Jednak dominująca część zawierała się w przedziale od 8 do 12 mm. Dla fragmentów okolicy załomu brzuśca były to wartości od 5 do 14 mm, a najwięcej od 7 do 10 mm. Górne części charakteryzowały się grubością ścianek od 6 do 13 mm, jednak zdecydowana większość zawierała się pomiędzy 7 a 10 mm. Górne partie naczyń wraz z krawędziami były zdecydowanie cieńsze i najwięcej naczyń miało w tej partii grubość od 7 do 9 mm.

W trakcie analizy badano także sposoby opracowania ścianek naczyń. Najwięcej fragmentów miało powierzchnię wewnętrzną równą, nieznacznie szorstką (33,5%). Wśród fragmentów odznaczających się powierzchnią równą, gładką nie znajdujemy takich, które schudzone zostały

dużą ilością domieszki. Podobnie rzecz wygląda, gdy przeanalizujemy fakturę powierzchni zewnętrznej. Zdecydowana większość fragmentów odznaczała się powierzchnią równą, nieznacznie szorstką (54,3%). Chociaż spotykamy takie przykłady, które pomimo że zostały wykonane z gliny z dodatkiem dużej ilości domieszki, to odznaczały się gładką powierzchnią zewnętrzną. Można zatem zauważyć ogólną prawidłowość polegającą na tym, że zdecydowanie lepiej opracowana była powierzchnia zewnętrzna naczyń.

Większość naczyń lepiono techniką ugniatań, wykorzystując w tym celu koło garncarskie. Zarówno na ściankach, jak i na ich przełamach zachowały się liczne ślady umożliwiające obecnie rekonstrukcję sposobów budowy naczyń. Wśród nich należy wymienić różnego rodzaju odciski elementów osi i tarczy koła garncarskiego widoczne na dnach naczyń oraz ciągi garncarskie występujące głównie w górnych partiach naczyń. Niekiedy obtaczanie, zwłaszcza górnych partii naczyń, jest na tyle silne, że spowodowało wyrwanie pojedynczych, grubszych ziaren domieszki schudzającej.

Wśród 967 jednostek pochodzących ze starszego horyzontu osadniczego, 61% było obtaczanych maksymalnie do okolic załomu brzuśca – 1% wszystkich obtaczanych j.t. Na około 39% nie stwierdzono śladów obtaczania.

Odciski osi koła garncarskiego odnotowano w 21 przypadkach (ryc. 32: 5; 36: 9; 49: 1, 5). Były to ślady osi nieruchomej, o średnicy około 28-30 mm. Głębokość negatywów była niewielka i wynosiła najwyżej 20 mm. W jednym przypadku odnotowano wypukły (pozytywny) odcisk. Analogiczne ślady, o zbliżonych wymiarach, występowały licznie na dnach naczyń odkrytych na grodzisku w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 75-76) osady w Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010, s. 119) czy osady w Sulechowie, stan. 28 (Gruszka, Kałagate 2006).

Na dnach naczyń odnotowano także, w wielu przypadkach, ślady podsypki, której stosowanie ułatwiało oddzielenie ulepionego naczynia od tarczy koła garncarskiego. Jako podsypki używano głównie piasku oraz tłuczni, najczęściej

łącznie. W kilku przypadkach odnotowano używanie popiołu. Ponadto na dwóch dnach wystąpiły odciski tkaniny (ryc. 41: 1; 49: 1). Nie można wykluczyć, że szmaty wykorzystywano zamiast podsypek mineralnych. Ślady tkanin na dnach mogły także powstać w trakcie suszenia gotowych wyrobów garncarskich (zob. Sikorski 2014, s. 272). W jednym przypadku na dnie dosyć wyraźnie odcisnęła się struktura drewna (być może deska lub stół).

Na częściach przydennych zachowały się liczne ślady będące efektem zdejmowania naczyń z tarczy koła garncarskiego. Są to różnego rodzaju odciski nożyków garncarskich, ślady podważania i podcinania dna, a także widoczne (poniżej załomu brzuśca po okolicie dna) szerokie, pionowe, zachodzące na siebie płaszczyzny, występujące wokół obwodu naczyń (por. Rzeźnik 1995, s. 40, ryc. 10: a).

Na podstawie śladów widocznych na ściankach i na ich przełamach można rekonstruować sposoby budowy naczyń (Hołubowicz 1950, s. 163-164, ryc. 44, 45; Hilczerówna 1960, s. 45-60, ryc. 26; Rzeźnik 1995, s. 44-60). Są to różnego rodzaju bruzdy oraz negatywowe odciski. Ślady zachowane na powierzchniach fragmentów naczyń odnotowano głównie w partiach przydennych i na elementach pochodzących z okolic załomu brzuśca i przejścia barku w szyjkę, czyli na częściach wymagających zmniejszenia średnicy lepionego naczynia. Jedną z niekorzystnych cech techniki ugniatań jest poszerzanie średnicy łączonych elementów, co było szczególnie niepożądane przy budowie takich elementów, jak przewężenia pod wylewem czy w okolicach załomu brzuśca (Rzeźnik 1995, s. 64). Śladami świadczącymi o stosowaniu techniki ugniatań są przede wszystkim odciski dołków palcowych oraz pęknięć biegnących wokół obwodu naczyń wskazujące na miejsca przyklejania/zlepiania kolejnych taśm gliny. Stan zachowania wielu fragmentów naczyń umożliwił ustalenie wysokości tych taśm, która wynosiła od 30 do 45 mm. Kolejne porcje masy ceramicznej dolepiano do środkowej części ścianki, utworzonej przez poprzedni poziom, uściskiem zgniatającym

skierowanym ku dołowi bez wykorzystania rotacji koła garncarskiego. Ze względu na niewielką powierzchnię takiego styku nie były to połączenia trwałe, stąd często są widoczne miejsca styku tak spajanych elementów. Ten sposób lepienia świadczy o braku znajomości przez garncarza bardziej zaawansowanych technik rotacyjnych (Rzeźnik 1995, s. 64). Efektem takiego sposobu lepienia są liczne przykłady bruzd w kształcie znaku „omega” zachowane na przełamach naczyń (por. Rzeźnik 1995, s. 54-56). Bardzo zbliżone informacje na temat budowy naczyń otrzymano w trakcie analizy materiałów ceramicznych pochodzących z grodziska w Nowińcu, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 76), osad w Klenicy, stan. 4 (Gruszka 2010, s. 120 czy Sulechowa, stan. 28 (Gruszka 2013, s. 389).

Występowanie bruzd typu „omega” oraz licznych odcisków dołków palcowych na fragmentach naczyń pochodzących ze starszego horyzontu osadniczego świadczy o stosowaniu głównie techniki ugniatania. Tak ulepione formy następnie obtaczano na kole garncarskim przy wykorzystaniu słabej rotacji, która miała na celu jedynie zatarcie śladów lepienia a nie formowanie profilu naczynia. Zastosowanie koła garncarskiego ułatwiało również nanoszenie ornamentu.

Plamiste zabarwienie fragmentów naczyń świadczy o wypalaniu gotowych wyrobów w otwartych paleniskach, gdzie w zależności od miejsca ułożenia naczynia dostęp tlenu był zróżnicowany i w trakcie jednego procesu było możliwe wypalenie naczyń w atmosferze redukccyjnej, utleniającej lub mieszanej. Na podstawie przeprowadzonych badań ustalono, że temperatura wypału naczyń nie przekraczała 700°C, a najczęściej oscylowała w granicach 600°C-650°C.

Ceramika tzw. całkowicie obtaczana

Do tej grupy zaliczono 133 jednostki taksomiczne (12,1% wszystkich analizowanych j.t.). Przy określaniu, czy dany fragment można zaliczyć do tej grupy, uwzględniano przede wszystkim występowanie ornamentu poziomych, rytych

złobków (grupa I: Ia), czasami współwystępujących z ornamentem fryzowym, a także grubość ścianek naczynia.

W znacznej części analizowany zbiór pochodził z górnych (33,8%) i dolnych (21,8%) części brzuśców. Fragmenty z okolicy załomu stanowiły 12%, szyjki i wylewu – 8,27%, a fragmenty z ogólnie ujętej górnej części naczynia – 12%, natomiast dna i części przydenne brzuśców – 7,5%. Pozostałe 6,7% to fragmenty nieoznaczone.

Średnicę wylewu naczyń zrekonstruowano jedynie w przypadku 12 egzemplarzy. Wahały się one od 95 mm do 250 mm, a połowa z nich zawierała się w przedziale 160-190 mm.

Wszystkie fragmenty nosiły ślady obtaczania, jedynie na trzech dolnych częściach brzuśców ciągi urywają się tuż nad samym dnem, a dla dwóch fragmentów zasięg obtaczania kończył się poniżej załomu brzuśca. Jednak takie cechy jak rodzaj ornamentu pozwoliły zaliczyć te egzemplarze do ceramiki tzw. całkowicie obtaczanej.

Ta grupa naczyń charakteryzowała się relatywnie niewielką grubością ścianek, w porównaniu z ceramiką wykonaną bez użycia koła garncarskiego lub częściowo obtaczaną. Znaczna część (31%) fragmentów miała 7 mm grubości, a po 20% fragmentów charakteryzowało się grubością ścianek na poziomie 6 mm i 8 mm. Na osadzie w Markowicach, stan. 26, która jest nieco młodsza niż osada w Zawadzie, stan. 1, najliczniej reprezentowane były przykłady naczyń o grubości ścianek od 0,5 do 0,7 cm (66,43%), natomiast te o grubości od 0,7 do 1,0 cm spotykano rzadko (około 5%) (Pawlak, Pawlak 2008, s. 146).

Naczynia tej grupy wykonywano na kole garncarskim. Zachowane ślady produkcyjne, widoczne zwłaszcza na wewnętrznych powierzchniach ścianek naczyń (np. tzw. łezki), wskazują na stosowanie technik ślizgowych, zwłaszcza techniki krokowo-ślizgowej (por. Rzeźnik 1995, s. 48, ryc. 13, 15). O stosowaniu rotacji koła garncarskiego świadczą także dobrze widoczne ciągi garncarskie. W przypadku fragmentów naczyń o dnach wklęsłych można przypuszczać, że do ich produkcji używano kół garncarskich z profilowaną górną powierzchnią tarczy lub

zastosowano ruchomą nakładkę, która mogła pełnić funkcje pomocnicze jako krążek centrujący i ułatwiać zdejmowanie gotowych wyrobów z tarczy koła garncarskiego (Rzeźnik 1995, s. 42-44).

Podział analizowanych fragmentów naczyń na podstawie cech petrograficznych nie odzwierciedla utartego w literaturze podziału na ceramikę częściowo i całkowicie obtaczaną. Przykłady tej ostatniej, oprócz formy i stylistyki, powinny odznaczać się zdecydowanie odmienną (lepszą) recepturą mas garncarskich, opartych głównie na zastosowaniu, jako domieszki schudzającej, piasku. Z przeprowadzonych badań wynika, że fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych znajdują się we wszystkich 4 grupach petrograficznych, przy czym najwięcej w odmianie 2b (3 egzemplarze) oraz 1b (2 egzemplarze). Na podstawie analiz granulometrycznych oraz planimetrycznych nie stwierdzono żadnej standaryzacji technologii produkcji naczyń całkowicie obtaczanych. Można więc sądzić, że zmiany stylistyczne oraz inna technika produkcji naczyń⁴ w okresie X/XI-poł. XII wieku nie wymagała daleko idących zmian w technologii jej wytwarzania. Nadal bowiem, w przypadku ceramiki całkowicie obtaczanej, stosowano te same receptury mas garncarskich, jakie były używane do produkcji naczyń lepionych bez użycia koła garncarskiego lub częściowo obtaczanych. Zbliżone były także zakresy temperatur wypału oscylujące w granicach 600°C–650°C. Podobne obserwacje poczyniono porównując cechy petrograficzne dwóch naczyń typu Tornow i Menkendorf z naczyniem charakterystycznym dla fazy D wczesnego średniowiecza z Wielkopolski (Stoksik, Paternoga 2009).

⁴ Zmiany w technice produkcji naczyń polegały głównie na zastosowaniu silniejszej rotacji koła garncarskiego w trakcie wznoszenia ścianek naczynia, eliminując w ten sposób mankamenty technik opartych na ugniataniu (technika krokowo-ślizgowa) oraz na silniejszym profilowaniu zwieńczeń naczyń.

TALERZE GLINIANE⁵

W trakcie prac na stanowisku nr 1 w Zawadzie w sezonie 1992 znaleziono 77 fragmentów glinianych talerzy. Z badań prowadzonych w latach 60. XX wieku pochodzi co najmniej dalszych szesnaście tego typu przedmiotów (np. Dąbrowski 1999, s. 61, tabl. I: 1). Niestety, brak dokumentacji uniemożliwił ich pierwotną lokalizację, dlatego wszystkie talerze pochodzące z tamtych wykopalisk zostały zaliczone do materiałów z powierzchni. Łącznie liczba fragmentów glinianych talerzy sięga więc 93.

Oprócz artykułu Danuty Jaskanis (2003, s. 431-439), podsumowującego dotychczasowy stan badań nad występowaniem wczesnośredniowiecznych talerzy glinianych oraz wcześniejszą wersją niniejszego podrozdziału opublikowanego w formie osobnego artykułu (Gruszka 2008), nie spotyka się w polskiej literaturze archeologicznej osobnych publikacji poświęconych tej interesującej formie ceramicznej, rzadko odkrywanej na wczesnośredniowiecznych stanowiskach. Zazwyczaj poświęca się talerzom akapit w ramach większych, analitycznych opracowań, sygnalizując jedynie występowanie takiej kategorii ceramiki. Problem tkwi także w stosowanej terminologii, na co słusznie zwróciła uwagę Danuta Jaskanis (2003, s. 433) oraz w braku publikacji nowo odkrywanych egzemplarzy.

W niniejszym opracowaniu pod pojęciem talerza będę rozumiał naczynia wykonane z gliny w formie bądź to płaskiego placka, czasami o lekko podniesionych brzegach, bądź w kształcie wycinka kuli.

Do analizy formalno-typologicznej wykorzystano wszystkie dostępne fragmenty, określając zawsze, jaki odsetek pochodził z obiektów, jaki z warstwy ornej oraz materiałów powierzchniowych. Do określenia technologii wykonania omawianej grupy przedmiotów posłużyły jedynie zabytki pochodzące z obiektów (64%

⁵ Część poświęcona glinianym talerzom jest zmienioną i rozbudowaną wersją artykułu opublikowanego w 2008 roku (Gruszka 2008).

znalezisk). Ponadto dla pięciu egzemplarzy wykonano szczegółowe analizy petrograficzne (zob. Gunia, 2014a, s. 329-330, 308, 310, 318). Siedemnaście procent całego zbioru są to zabytki znalezione na powierzchni stanowiska, a 19% fragmentów talerzy pochodziło z warstwy ornej wykopu I i działki A wykopu III. W obiektach wczesnośredniowiecznych najczęściej, bo aż 23% zabytków, zlokalizowano w obiekcie 1, następnie 11% w obiekcie 7. Pozostałe obiekty zawierały stosunkowo jednakową liczbę glinianych talerzy (od 1% do 5%; najczęściej 2%) (tab. 10).

Stan zachowania większości egzemplarzy nie jest zadowalający, co w wielu przypadkach uniemożliwiło rekonstrukcję ich średnicy. Zadanie to utrudniało także silne pofałdowanie ich krawędzi, powstałe w wyniku lepienia techniką ugniatacia. Średnicę zrekonstruowano dla jedenastu talerzy (14% zbioru), z czego osiem pochodzi z warstwy ornej i materiału powierzchniowego. Tak mała próba nie pozwala na wyciągnięcie daleko idących wniosków. Możemy jedynie stwierdzić, że w analizowanym zbiorze średnica talerzy wahała się od 90 do 190 mm. Również rozkład ilościowy nie pozwala na wyznaczenie ostrych przedziałów wielkościowych średnicy talerzy glinianych.

Ze względu na formę, wszystkie fragmenty zostały podzielone na trzy typy:

- typ I – talerze o płaskim dnie i mniej lub bardziej podniesionej krawędzi (ryc. 59);
- typ II – talerze o płaskim dnie bez wyraźnie podniesionej krawędzi (ryc. 60: 1-6);
- typ III – talerze o dnie w kształcie wycinka kuli (ryc. 61-63).

Najliczniej wystąpił typ III (52,7%), kolejno I i II (18,3%). Jednoznacznie typu nie udało się określić dla 10,7% fragmentów zabytków. Udział poszczególnych typów w obiektach i warstwach przedstawiono w tabeli 10. Typ I gromadzi talerze o różnych średnicach, natomiast w typie II skupione są egzemplarze raczej mniejsze (\varnothing od 90 do 150 mm), a w typie III, z jednym wyjątkiem, talerze większe (\varnothing od 150 do 190 mm).

Grubość ścianek talerzy wahała się od 7 do 17 mm. Jednak 50% fragmentów zawiera się w przedziale 9-11 mm, a 21,4% w przedziale 12-13 mm. Fragmenty talerzy o pozostałych grubościach występują zdecydowanie rzadziej. Podobnie sytuacja wygląda, gdy przeanalizujemy grubość samych brzegów. Ponad 48% fragmentów miało grubość w przedziale 9-11 mm, 19,65% w przedziale 12-14 mm, a 17,86% w przedziale 6-8 mm. Zdecydowana większość fragmentów talerzy miała krawędź tak samo grubą lub cieńszą jak pozostała część naczynia. W kilku przypadkach odnotowano krawędź grubszą niż pozostała część talerza.

Wszystkie pozyskane fragmenty były wykonane techniką lepienia z jednego kawałka gliny, bez użycia koła garncarskiego. Na podstawie przeprowadzonych badań petrograficznych sześciu fragmentów można wskazać kilka charakterystycznych cech wskazujących na pewną standaryzację produkcji. Wszystkie analizowane egzemplarze wykonano ze słabo plastycznej, piaszczystej gliny. Głównym składnikiem schudzającym masę garncarską był tłuźceń kwarcytowo-skaleniowy oraz piasek pochodzenia fluwioglacjalnego, bogaty w glaukonit. Wśród innych składników warto wymienić domieszkę organiczną. We wszystkich egzemplarzach bardzo wysoki był udział drobnych ostrokrawędzistych lub zaokrąglonych ziaren matrix (od 40 do 65% tła masy ilastej). W przypadku trzech fragmentów stwierdzono także stosowanie zabiegu angobowania. Wypał analizowanych egzemplarzy (z wyjątkiem jednego) odbywał się w warunkach utleniających w temperaturze około 600°C (Gunia 2014a).

Cechą charakterystyczną wszystkich odkrytych fragmentów talerzy jest zupełnie inne opracowanie powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej, dlatego też analizie poddano każdą z osobna. Po ulepieniu talerza powierzchnia zewnętrzna rzadko kiedy była poddawana dodatkowym zabiegom mającym zażreć ślady powstałe podczas produkcji, a widoczne w postaci pofałdowanej powierzchni i licznych dołków palcowych. Aż 66% fragmentów (37 egzemplarzy) odzna-

Ryc. 18. Odciski traw widoczne na powierzchni zewnętrznej talerza ulepionego w celach eksperymentalnych. Fot. B. Gruszka

Tab. 10. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Udziały poszczególnych typów talerzy w obiektach

Typ	Numer obiektu									
	1	2	5	6	7	8	7A	10	11	13
I	4	-	-	-	2	1	2	-	-	-
II	6	1	1	-	1	-	1	-	1	-
III	11	-	1	2	6	1	2	2	2	1

czało się powierzchnią zewnętrzną nierówną, nieznacznie szorstką, 11% (sześć egzemplarzy) powierzchnią nierówną, gładką; 74% nosiło wyraźne ślady lepienia techniką ugniatania. Jedynie na 11% stwierdzono subtelne smużki powstałe na skutek wygładzania mokrą szmatką. Wrażenie niedbałości w opracowaniu powierzchni zewnętrznej potęguje występowanie na 39 fragmentach licznych odcisków traw (np. ryc. 60: 1, 2) oraz w kilku przypadkach ziarniaków zbóż. Odciski traw na powierzchni zewnętrznej wydają się niezamierzonymi śladami powstałymi w procesie podsuszania naczynia. W przypadku

gdyby ulepiony talerz był suszony na płaskiej powierzchni (np. drewnianym stole lub podkładce), mogło dojść do jego przełamania pod wpływem ciężaru własnych krawędzi lub – w najlepszym przypadku – do deformacji. Natomiast suszenie talerza do góry dnem mogło spowodować zapadnięcie się jego dna. Dlatego można sądzić, że świeżo ulepiony talerz był odkładany na trawę lub słomę, która podtrzymywała krawędzie wykonanego naczynia. Na skutek tego zabiegu mogły powstać tak liczne odciski źdźbeł traw na powierzchni zewnętrznej. Powyższą hipotezę może potwierdzać to, że 42,5% (siedemnaście)

wszystkich stwierdzonych odcisków traw występowało na talerzach typu III (w kształcie wycinka kuli), którą to formę najtrudniej było wysuszyć bez utraty pierwotnej formy. Hipotezę tę sprawdzono, wykonując badania eksperymentalne. W tym celu ulepiono talerz, który kształtem (średnica: ok. 150 mm, wypukłe dno, grubość ścianki 15 mm, domieszka tłucznia granitowego i piasku) odpowiada typowi III talerzy z Zawady. Powierzchnia wewnętrzna została wygładzona dłonią i pozostawiona do przeschnięcia na słońcu. Talerz położono na „pierzynce” ze słomy. Po trzech dniach schnięcia na zewnętrznej stronie powstały wyraźne negatywowe odciski słomy oraz kłosów (ryc. 18) porównywalne do tych, które zostały odkryte na fragmentach odkrytych na osadzie w Zawadzie. Następnie talerz został wypalony w otwartym ognisku. Eksperyment został powtórzony, a otrzymane wyniki były zbieżne. Liczne odciski źdźbeł traw odnotowano na kilku przykładach talerzy z osady w Lubrzy, stan. 42 (Tabaka, Zamelska-Moczak 2011, s. 558, ryc. 29: 4, 5; 76: 2).

Całkowicie odmiennie została potraktowana powierzchnia wewnętrzna. Po ulepieniu talerza starano się zatrzeć wszelkie ślady poprodukcyjne. Aż 82% fragmentów nie nosiło śladów ugniatań. Tyle samo fragmentów było wygładzanych. Zaledwie na 7% fragmentów nie stwierdzono takich śladów. Trzydzieści trzy procent zbioru miało powierzchnię nierówną, nieznacznie szorstką, nieco mniej – 32% – równą, nieznacznie szorstką. Powierzchnie gładkie, szorstkie i chropowate występowały rzadko. Sporadycznie spotyka się odciski traw (12%), a tylko w jednym przypadku natrafiono na odcisk ziarna. Zatarcie śladów poprodukcyjnych mogło nastąpić także w trakcie częstego używania talerza, powodując wytarcie i jednocześnie wyrównanie jego powierzchni wewnętrznej.

We wczesnośredniowiecznych zespołach gliniane talerze występują dosyć rzadko, chociaż widoczne jest zróżnicowanie nasycenia stanowisk archeologicznych tą kategorią zabytków w różnych regionach (Jaskanis 2003, s. 434). W odległości około 10 km na wschód od stanowiska

w Zawadzie znajduje się bliźniacza pod względem chronologii i zestawu form ceramicznych osada przyrodowa w Klenicy, stan. 4. Z przeprowadzonych tam ratowniczych badań w 1962 roku pochodzi dwanaście fragmentów talerzy glinianych zachowanych w różnym stopniu, analogicznych pod względem techniki i technologii wykonania do talerzy z Zawady (Gruszka 2010, s. 138, ryc. 55). Ze stanowisk nieco dalej położonych, gdzie znaleziono tę grupę zabytków, można wymienić rozległą osadę w Lubrzy, stan. 42 (Tabaka, Zamelska-Moczak 2011, s. 558, ryc. 29: 4, 5; 32: 10; 73: 2; 76: 2; 127: 5; 135: 2), następnie grodzisko w Santoku (Dymaczewska 1970, ryc. 13: 2), Krośnie Odrzańskim (Dąbrowski 1999, s. 61, tabl. I: 2), Bonikowie i Bruszczewie (jama 70) (Hilczerówna 1967, s. 61, 72, ryc. 9d, f) oraz osadę w Żukowicach (Kaczkowski 1975, s. 63, ryc. 22; Parczewski 1989, s. 34). Na tym ostatnim stanowisku dominowały talerze o dnach płaskich, które odpowiadają typowi II talerzy z Zawady. Również na grodzisku w Nowińcu, stan. 2 odkryto siedem fragmentów talerzy, których sposób wykonania oraz użytkowania (brak kontaktu z ogniem) jest analogiczny do egzemplarzy z Zawady (Gruszka 2012, s. 77-78). Nieco dalej spotykamy je także w Szczecinie, na Wzgórzu Zamkowym (Cnotliwy, Leciejewicz, Łosiński 1983, s. 226, ryc. 202) i na stanowisku 4 w Biskupinie (Białęcka, Jasiewicz 1980, s. 225, 229, ryc. 14: 7-11). Gliniane talerze liczniej występują (lub jest to efekt stanu badań i publikacji materiałów) na stanowiskach na zachód od Odry, na przykład: Battin, Kr. Jessen (Corpus... 1985, 89/6: 53, 54); Taucha, Kr. Leipzig (Corpus... 1985, 146/77: 22-32); Bennewitz, Kr. Wurzen (Corpus... 1985, 150/2: 37-39); Göttwitz, Kr. Grimma (Corpus... 1985, 153/27: 7); Rötha, Kr. Borna (Corpus... 1985, 154/36: 32) oraz na grodzisku w Starigard/Oldenburg, Kr. Ostholstein (Kempke 1984, s. 47-48, Taff. 30: 5-7), osadzie w Dessau-Mosigkau (Krüger 1967, s. 69, Abb. 22: r; 24: f; 25: c, j; 27: t; 29: i-k; 31: s).

Dotychczas nie wyjaśniono jednoznacznie funkcji talerzy glinianych. Niektórzy badacze

przyjmują, że służyły one do pieczenia pokarmów i ich spożywania (Białęcka, Jasiewicz 1980, s. 229), inni, że były pokrewne prażnicom (Dąbrowski 1999, s. 54) lub żelaznym miskom typu śląskiego (Kostrzewski 1962, s. 132, ryc. 99). Płytkie talerze zostały zaliczone przez B. Lepównę do ceramiki stołowej (1968, s. 116). Danuta Jaskanis przytacza trudną do weryfikacji hipotezę B. Babića, który widzi funkcję glinianych talerzy w bliżej nieokreślonych rytuałach obrzędowych (por. Jaskanis 2003, s. 437). Z kolei Zofia Kuratowska przypuszczała, że niektóre mogły być używane jako pokrywki naczyń (Hilczerówna 1967, s. 72). Uważam, że gliniane talerze mogły być używane w różny sposób, z jednej strony mogły pełnić funkcję pokrywek, z drugiej służyły jako element zastawy stołowej (Gruszka 2012, s. 78). Odrzucałbym jednak hipotezę, że były pokrewne prażnicom. Wskazuje na to zupełnie inny sposób budowy, inna struktura masy ceramicznej oraz brak na talerzach śladów kontaktu z ogniem (na egzemplarzach z Zawady, Nowińca oraz Klenicy), co z kolei jest powszechne w przypadku prażnic lub innych naczyń kuchennych. W przypadku osady w Zawadzie można postawić hipotezę, że tak znaczne nagromadzenie tej kategorii zabytków może mieć jakiś związek z typem gospodarki prowadzonej przez mieszkańców osady. Być może współwystępowanie glinianych talerzy, licznych, żelaznych noży, kamiennych osełek oraz ogromne znaczenie łowiectwa oraz hodowli zwierząt mają jakiś wspólny mianownik. Tym bardziej że na innych stanowiskach, na których spotykamy gliniane talerze, duże znaczenie miała gospodarcza eksploatacja lasu (Klenica, stan. 3, Nowiniec, stan. 2).

Michał Parczewski zwrócił uwagę, że płaskodenna odmiana (typ II) tej grupy naczyń należy do najstarszych inwentarzy wczesnośredniowiecznego wyposażenia kulturowego, chociaż spotykamy ją także w środkowych fazach wczesnego średniowiecza (Parczewski 1982, s. 70). Natomiast forma o dnie w kształcie wycinka kuli jest nieco młodszą i pojawia się głównie w dorzeczu środkowej i dolnej Odry dopiero od VII wieku (Parczewski

1989, s. 34). Według Edwarda Dąbrowskiego w północnej części Środkowego Nadodrza i Pomorza talerze gliniane pojawiają się w IX wieku, natomiast w południowej Polsce już w V-VII/VIII wieku (Dąbrowski 1999, s. 54). Podstawą datowania talerzy z Zawady są wyniki badań nad chronologią fragmentów naczyń pochodzących z tego stanowiska. Kontekst występowania fragmentów talerzy glinianych każe je umieszczać pomiędzy 2. poł. IX a końcem X wieku.

Wydaje się, że stanowisko w Zawadzie jest jednym z „najbogatszych” w Polsce pod względem występowania talerzy glinianych. Nieco mniejsze nasycenie, ale też znaczące, odnotowałem w pobliskiej Klenicy oraz w Nowińcu. Najprawdopodobniej takie nagromadzenie tego rodzaju zabytków jest zjawiskiem o charakterze lokalnym, zaistniałym gdzieś w czasie pomiędzy 2. poł. IX a końcem X wieku.

Reasumując powyższe, można stwierdzić, że:

- ze względu na formę można wydzielić trzy podstawowe typy talerzy;
- wszystkie fragmenty były wykonane z jednego kawałka gliny, techniką ugniatania, bez użycia koła garncarskiego;
- zdecydowanie z większą dbałością i starannością opracowywano powierzchnię wewnętrzną niż powierzchnię zewnętrzną;
- odciski traw na powierzchni zewnętrznej mogły być niezamierzonym skutkiem powstałym w procesie suszenia naczynia, co udowodniono dzięki przeprowadzonemu eksperymentowi;
- z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że talerze nie były wykorzystywane w bezpośrednim kontakcie z ogniem;
- tak znaczne nasycenie fragmentów glinianych talerzy na tym stanowisku może mieć związek z charakterem prowadzonej przez mieszkańców osady, gospodarki. Hipoteza ta wymaga jednak dalszych studiów.
- zastosowanie ujednoliczonego wzorca technologiczno-technicznego do pro-

dukcji talerzy glinianych może mieć związek z ich przeznaczeniem do określonych zadań czy sposobu użytkowania, które wymagały aby naczynia odznaczały się zbliżonymi właściwościami. Warto zaznaczyć, że talerze gliniane są jedyną kategorią znalezisk ceramicznych z Zawady odznaczającą się tak dalece posuniętą standaryzacją procesu produkcji.

PRAŻNICE

Na osadzie w Zawadzie odkryto 10 fragmentów prażnic. Dwa fragmenty wystąpiły w obiekcie 1 (ryc. 33: 29), fragment w obiekcie 11, natomiast pozostałych 7 egzemplarzy znaleziono w warstwie ornej (ryc. 28: 8). Wszystkie fragmenty wykonane były z gliny schudzonej dużą ilością domieszki organicznej w postaci traw i słomy. Znaczną część zbioru stanowiły małe fragmenty, jedynie w obiekcie 1 znaleziono duży ułamek krawędzi o wysokości 88 mm i grubości 24 mm. Ścianki były proste, a brzeg łagodnie zaokrąglony.

Na temat funkcji i użytkowania prażnic wypowiedzieli się Paweł Rzeźnik i Marcin Paternoga (2003; 2007). Przy okazji omawiania znalezisk z Nowińca, stan. 2 (Gruszka 2012, s. 79-81) przedstawiłem stan dyskusji na temat przeznaczenia tej kategorii zabytków, przywołując jednocześnie liczne przykłady. Obecnie warto jedynie zwrócić uwagę na technologiczne aspekty produkcji tego typu pojemników. W powszechnej opinii prażnice są wykonane ze słabo wypalonej masy garncarskiej, często się kruszą na bardzo drobne i trudne do identyfikacji fragmenty. Jednak przeprowadzone badania petrograficzne fragmentu prażnicy pochodzącego z grodziska w Nowińcu ukazują technologię produkcji prażnic w nieco innym świetle. Egzemplarz z Nowińca został ulepiony z wyszlamowanej (?) gliny z dodatkiem intencjonalnie wysortowanego drobnego tłuczka oraz znacznej ilości domieszki organicznej. Wydaje się, że taki dobór domieszek był celowy i uwarunkowany

późniejszym przeznaczeniem pojemnika. Wypał nastąpił w miejscu użytkowania prażnicy, a jego temperatura oscylowała wokół 500-550°C (Gunia 2012, s. 271-272). Po wypaleniu struktura ścianek i dna była porowata (na skutek zwęglenia domieszki organicznej), jednak wytrzymała i twarda.

W Zawadzie 2 fragmenty pochodzą z obiektu 1 można datować na 2. poł. IX-pocz. XI wieku. Podobnie datowany jest obiekt 11, z którego pochodzi jedno znalezisko ułamka prażnicy.

PRZEŚLIKI

Oprócz fragmentów naczyń i prażnic kolejną kategorią zabytków wykonanych z gliny są przęsliki. Odkryto 4 całe i fragment jednego (ryc. 29: 3; 39: 7). Dwa egzemplarze zostały znalezione poza obiektami, a w jednym przypadku zabytek wystąpił bezpośrednio nad stropem obiektu.

Pod względem formy wyróżniono trzy typy: 2 egzemplarze są dwustożkowate (ryc. 29: 3; 33: 31), dwa znalezione w humusie mają formę ściętego stożka i być może należy je wiązać ze starszym osadnictwem, a jeden ma kształt beczułkowaty (ryc. 39: 7).

Omawiana kategoria znalezisk, obok ceramiki należy do najczęściej odkrywanych przedmiotów na wczesnośredniowiecznych stanowiskach. Jednocześnie dokumentuje funkcjonowanie przydomowych pracowni tkackich, wytwarzających nici na własny użytek (Sikorski 2014, s. 272).

Według Michała Parczewskiego przęsliki pojawiają się u Słowian zamieszkujących dzisiejsze ziemie polskie już na początku średniowiecza (1988, s. 89). Ze względu na tak długi okres ich funkcjonowania oraz niezmienną w czasie formę przydatność przęslików do datowania wczesnośredniowiecznych obiektów jest raczej ograniczona. Również ornamentyka, która według przeważającej opinii badaczy jest zaliczana do grupy znaków własnościowych, nie ma wariantów datujących (Szafrąńska 1952, s. 186-193; Szafrąński 1961, s. 112). Wydaje się jednak, że przęsliki obtaczane pojawiają się nieco później,

wraz z rozpowszechnieniem na naszych ziemiach koła garncarskiego (od poł. VII wieku). Z sytuacją taką spotykamy się w bruszczewskim zespole osadniczym, gdzie przeszliki obtaczane pojawiają się dopiero w fazie C wczesnego średniowiecza. Na ten sam czas datowane są tam pierwsze egzemplarze dwustożkowate, które od razu zajmują pozycję dominującą (Brzostowicz 2002, s. 87).

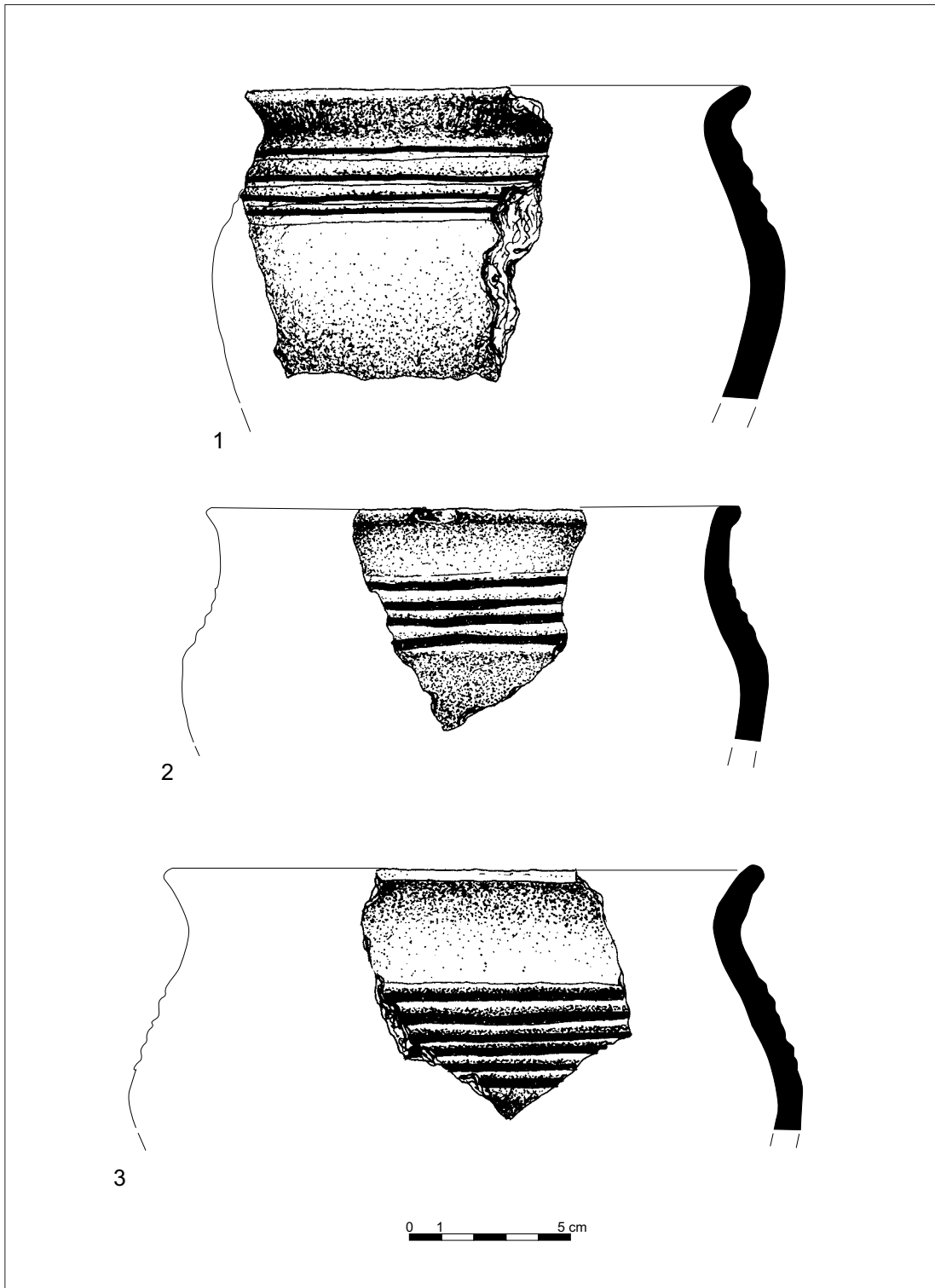
Podsumowując rozważania na temat wytwórczości przedmiotów ceramicznych, zwłaszcza jeśli rozpatrujemy formy i ornamentykę naczyń, należy zaznaczyć, że w porównaniu z innymi stanowiskami o podobnej chronologii, jest ona uboga. Dla przykładu warto podać, że naczynia odkryte na grodzisku w Nowińcu, stan. 2 czy osadzie w Sulechowie, stan. 28 charakteryzowały się dużo większym urozmaiceniem formalno-stylistycznym. W przypadku fragmentów ceramiki odkrytych w Zawadzie, ornamentyka ograniczała się głównie do plastycznych wałków, którymi były zdobione naczynia datowane na 2. poł. IX-pocz. XI wieku, oraz poziomych dookólnych żłobków, czasami wzbogaconych dodatkowymi elementami, które są charakterystyczne dla egzemplarzy młodszych. Wiele przykładów naczyń nie było zdobionych wcale. Poza tym wśród całego odkrytego zespołu nie ma zbyt wielu elementów, które można by traktować jako obce. W przypadku materiałów z Nowińca były to elementy południowe (dodatkowo poświadczone badaniami petrograficznymi) oraz północne (ceramika typu Menkendorf). Podobnie było w przypadku naczyń z osady w Klenicy, stan. 4, gdzie oprócz elementów północnych były widoczne pewne impulsy płynące z południa

(rejon Wzgórz Dalkowskich) oraz osady w Sulechowie, stan. 28 gdzie są widoczne wyraźne nawiązania formalno-stylistyczne do naczyń z południa Dolnego Śląska oraz pogranicza śląsko-wielkopolskiego.

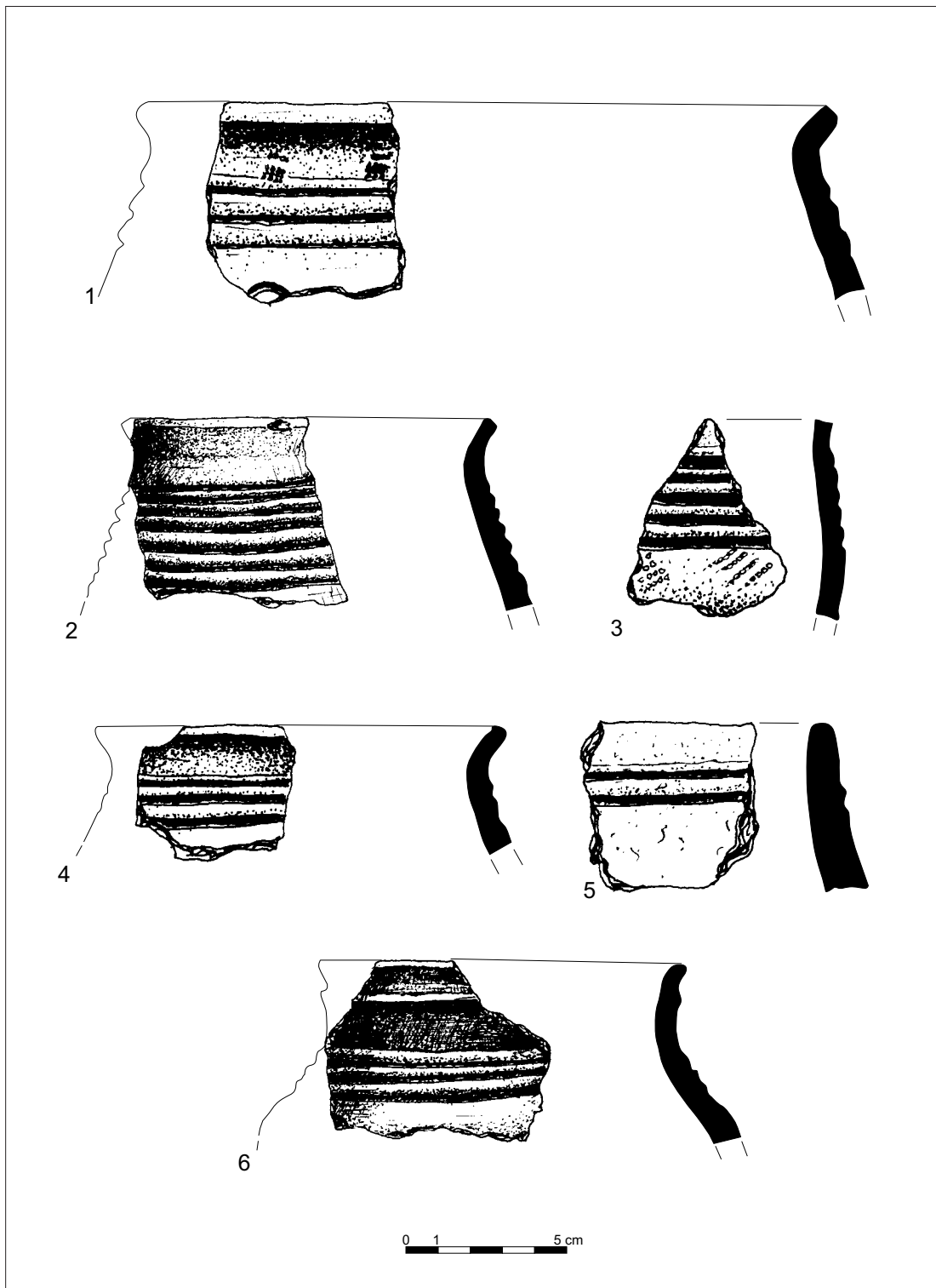
Ta monotonna wytwórczość garncarska może świadczyć o izolacji osady, która, co jest niezwykle istotne, była położona wśród rozlewisk Odry i otoczona zwartymi kompleksami leśnymi. Poza tym, w przypadku grodu w Nowińcu należy mieć na uwadze jego znaczenie jako ośrodka, który był siedzibą lokalnych elit społeczno-politycznych. Osada w Zawadzie z pewnością takiej funkcji nie pełniła.

Wytwórczość garncarska na badanym stanowisku miała charakter przydomowy, zarówno w starszej, jak i w młodszej fazie rozwoju osady. Nie stwierdzono także istotnych różnic w technologii produkcji naczyń w obu okresach. W młodszej fazie zmieniły się jedynie technika, forma oraz ornamentyka, która była charakterystyczna już dla nurtu garncarstwa wczesno-piastowskiego.

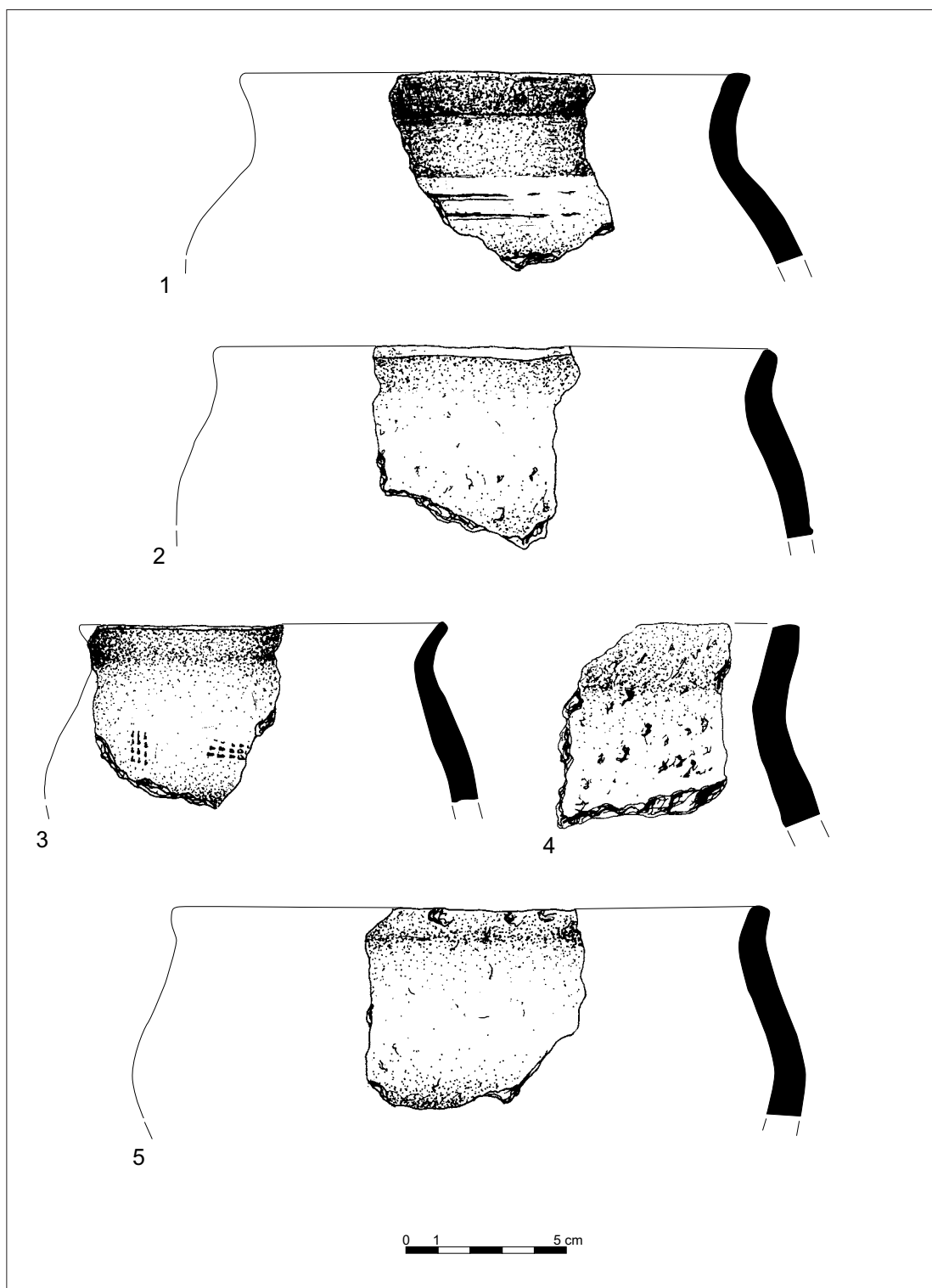
Cechą charakterystyczną wczesnośredniowiecznego garncarstwa z Zawady jest produkcja glinianych talerzy. Ten niezbyt często odkrywany typ naczyń występuje tu w dużej liczbie w porównaniu z innymi stanowiskami o zbliżonej chronologii. Dla przykładu warto podać, że wśród ponad 38 000 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych odkrytych w Lubrzy, stan. 42 znalazło się zaledwie kilka egzemplarzy glinianych talerzy (Tabaka, Zamelska-Monczak 2011, s. 558). Sądzę, że występowanie tego typu naczyń może mieć – obecnie bliżej nieokreślony – związek z typem gospodarki mieszkańców osady opartej opartym głównie na eksploatacji lasu.

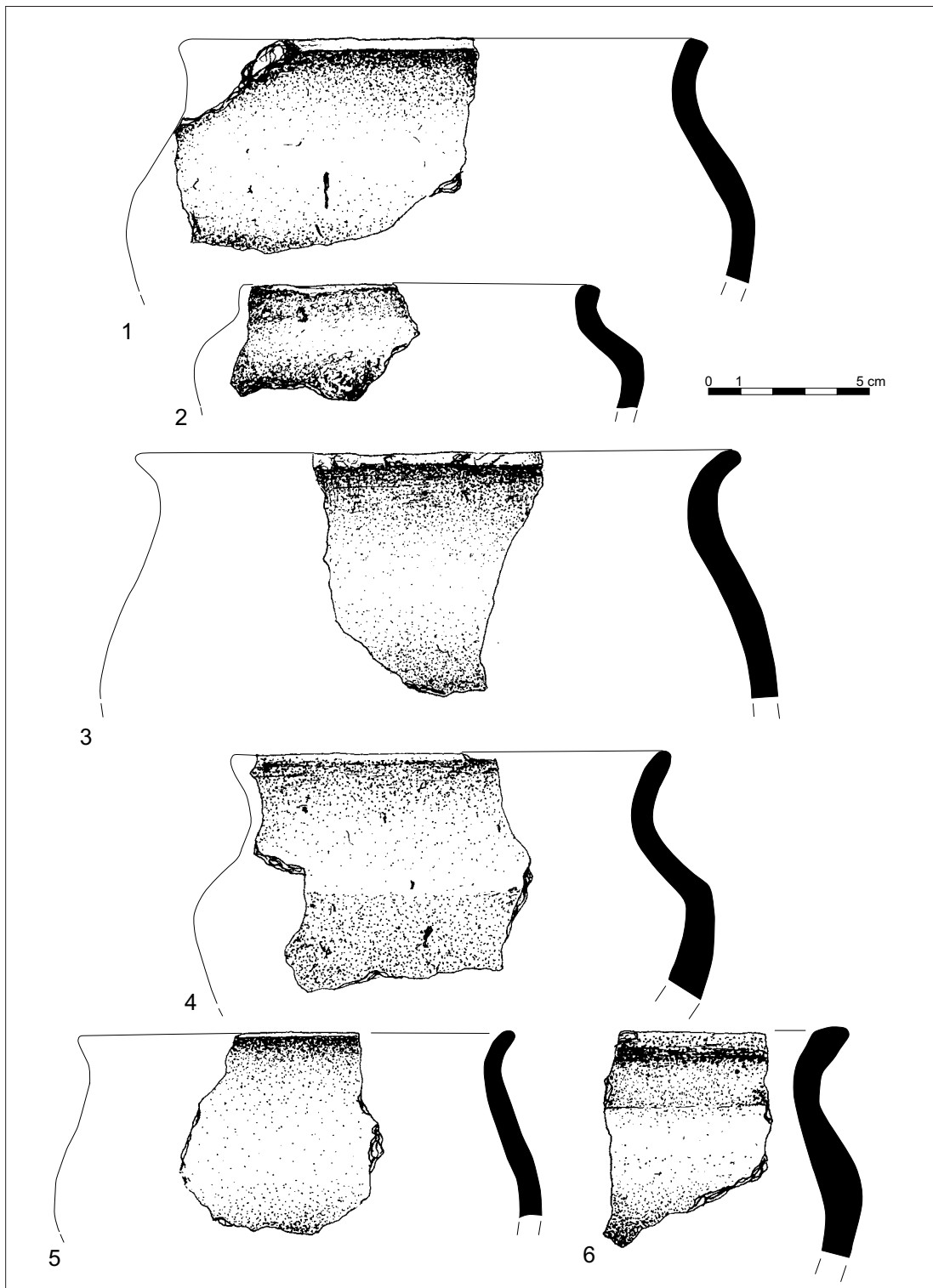
Ryc. 19. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

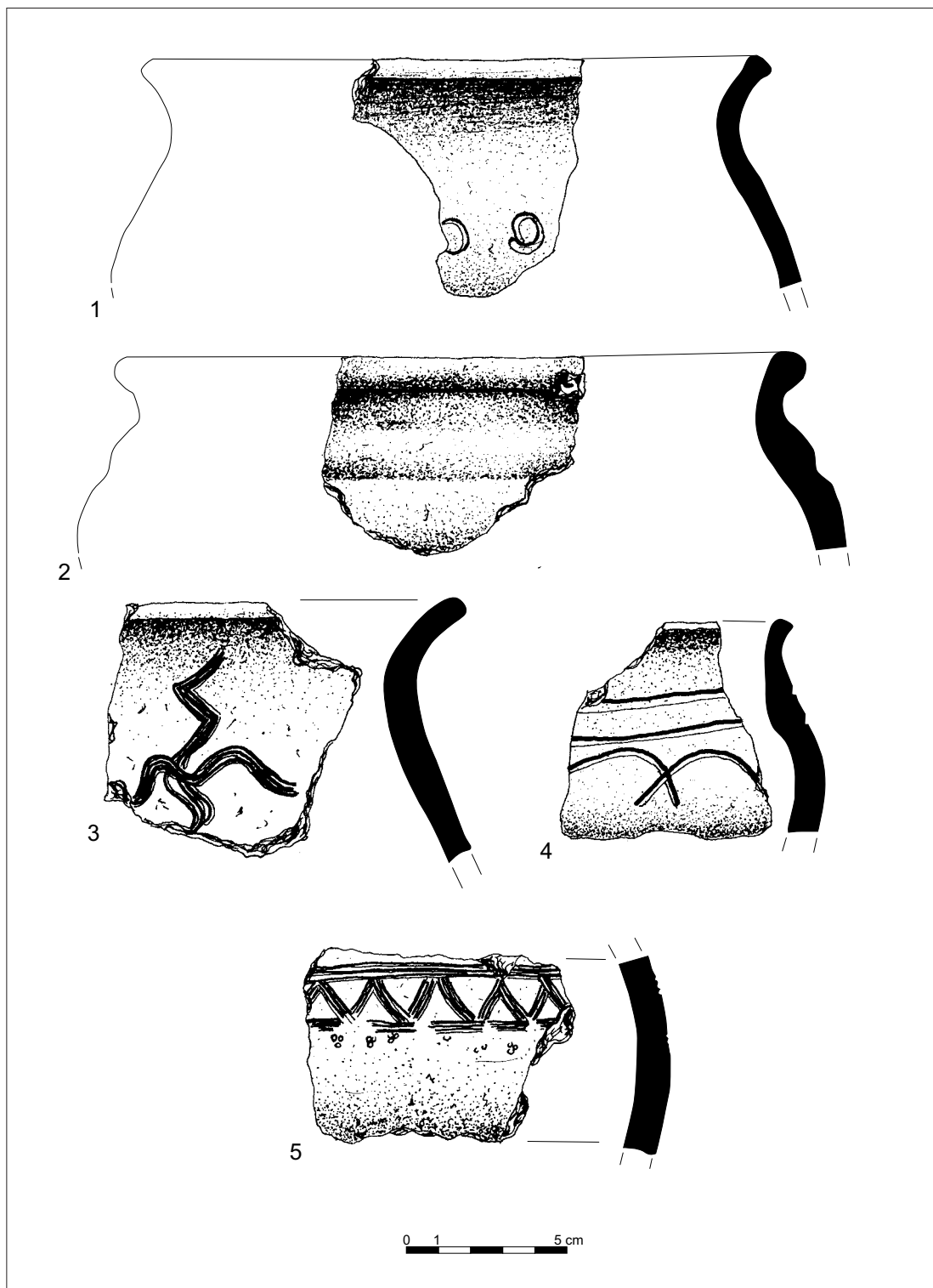
Ryc. 20. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

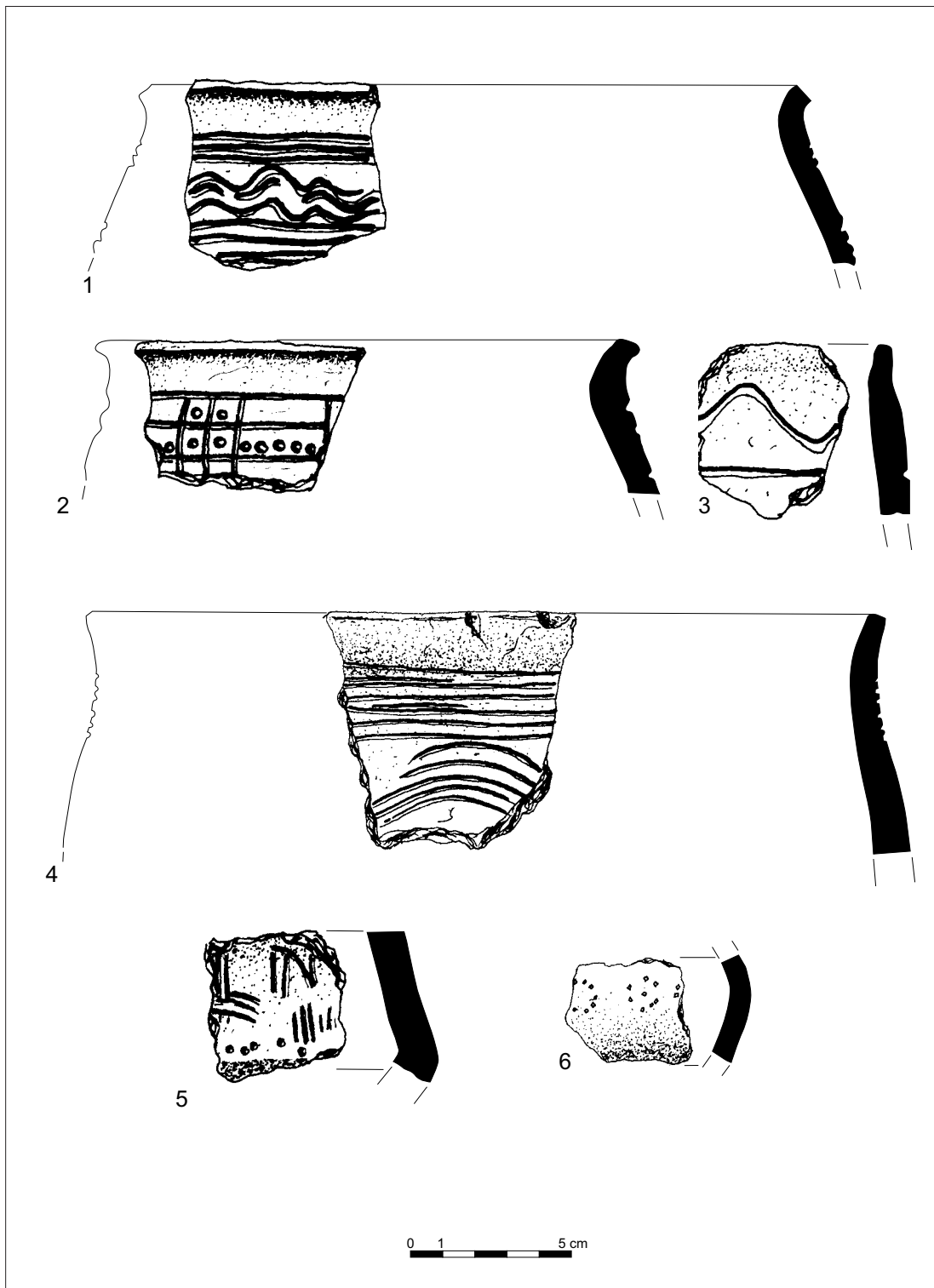
Ryc. 21. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

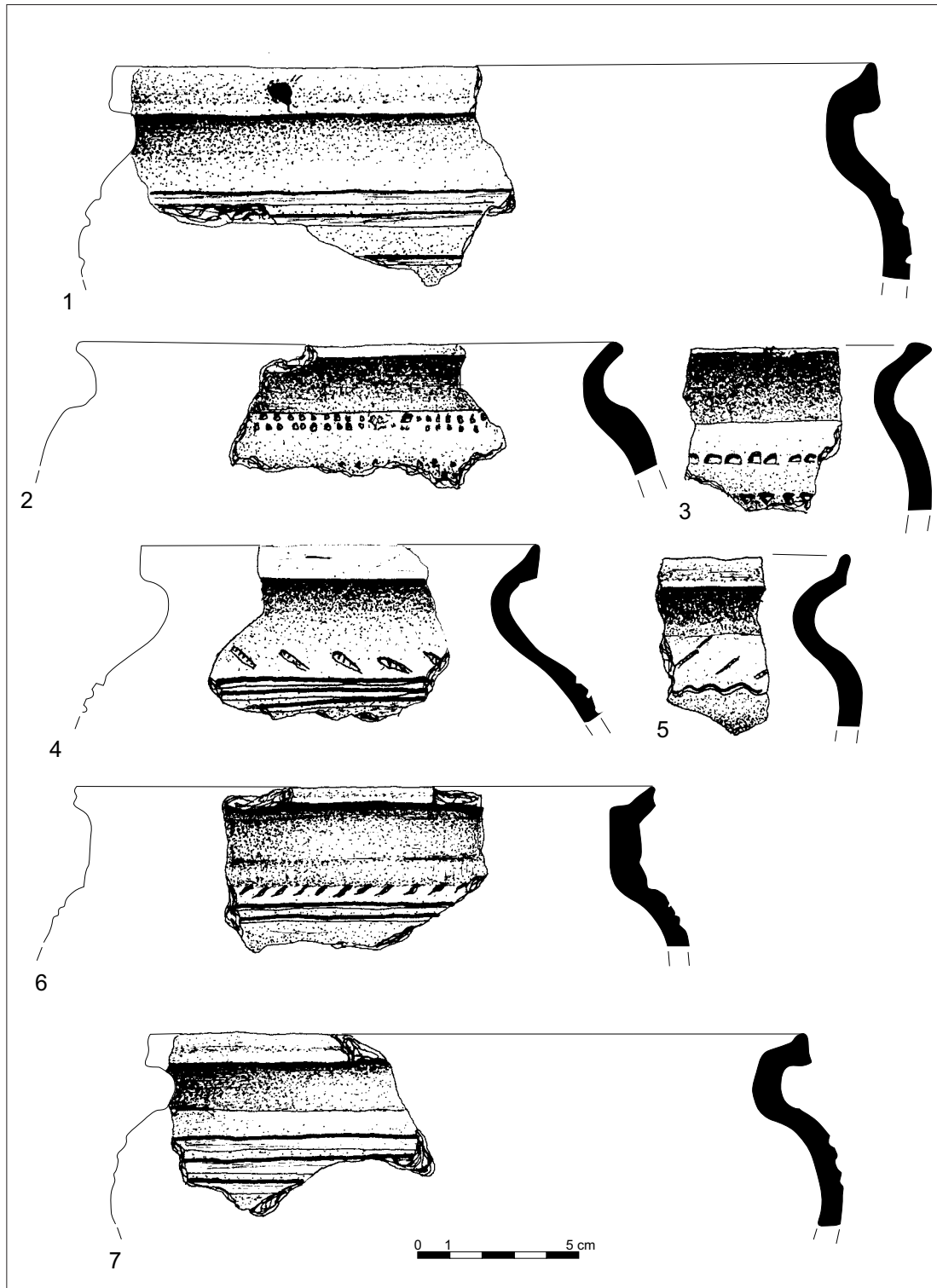
Ryc. 22. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

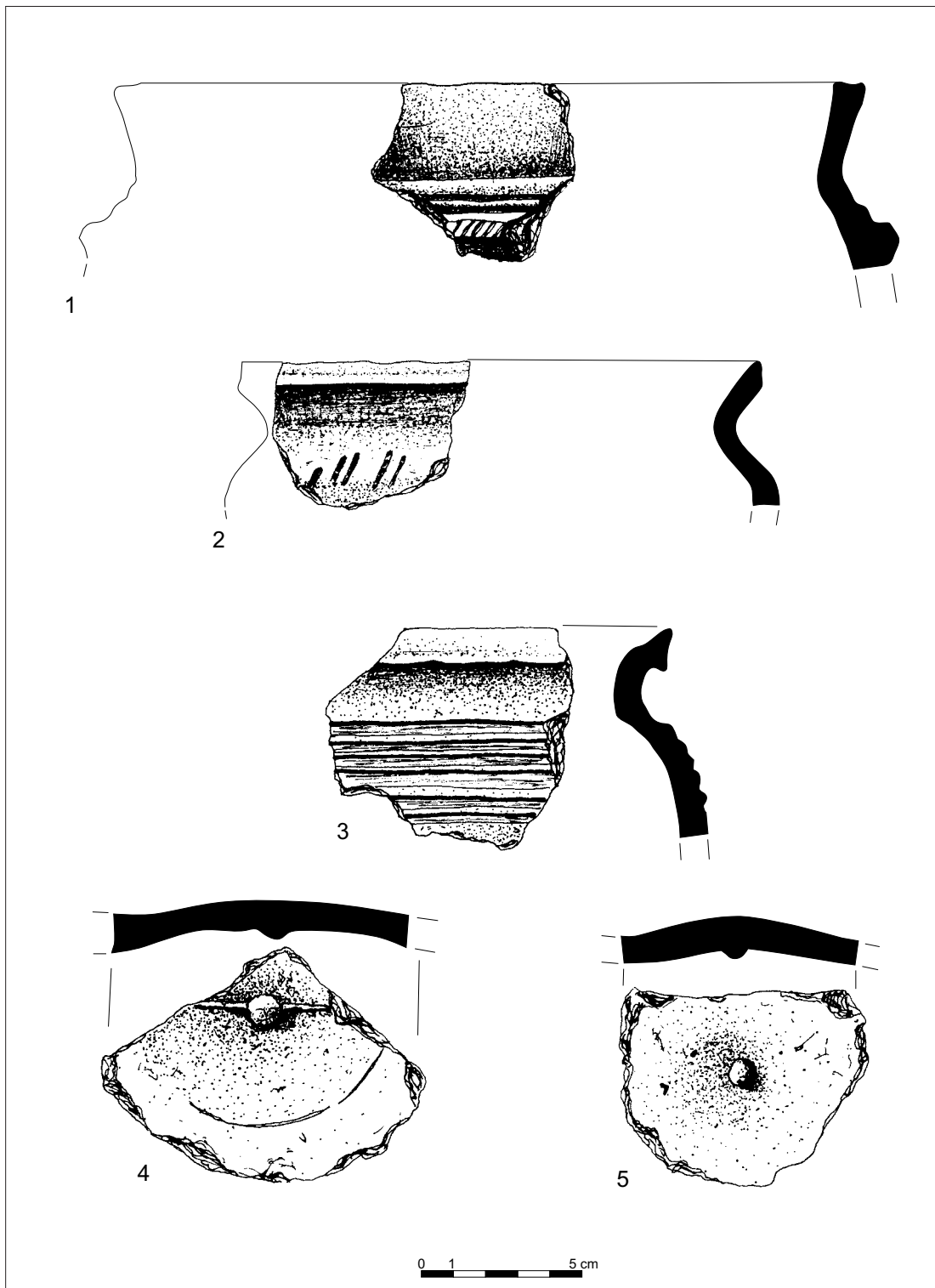
Ryc. 23. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

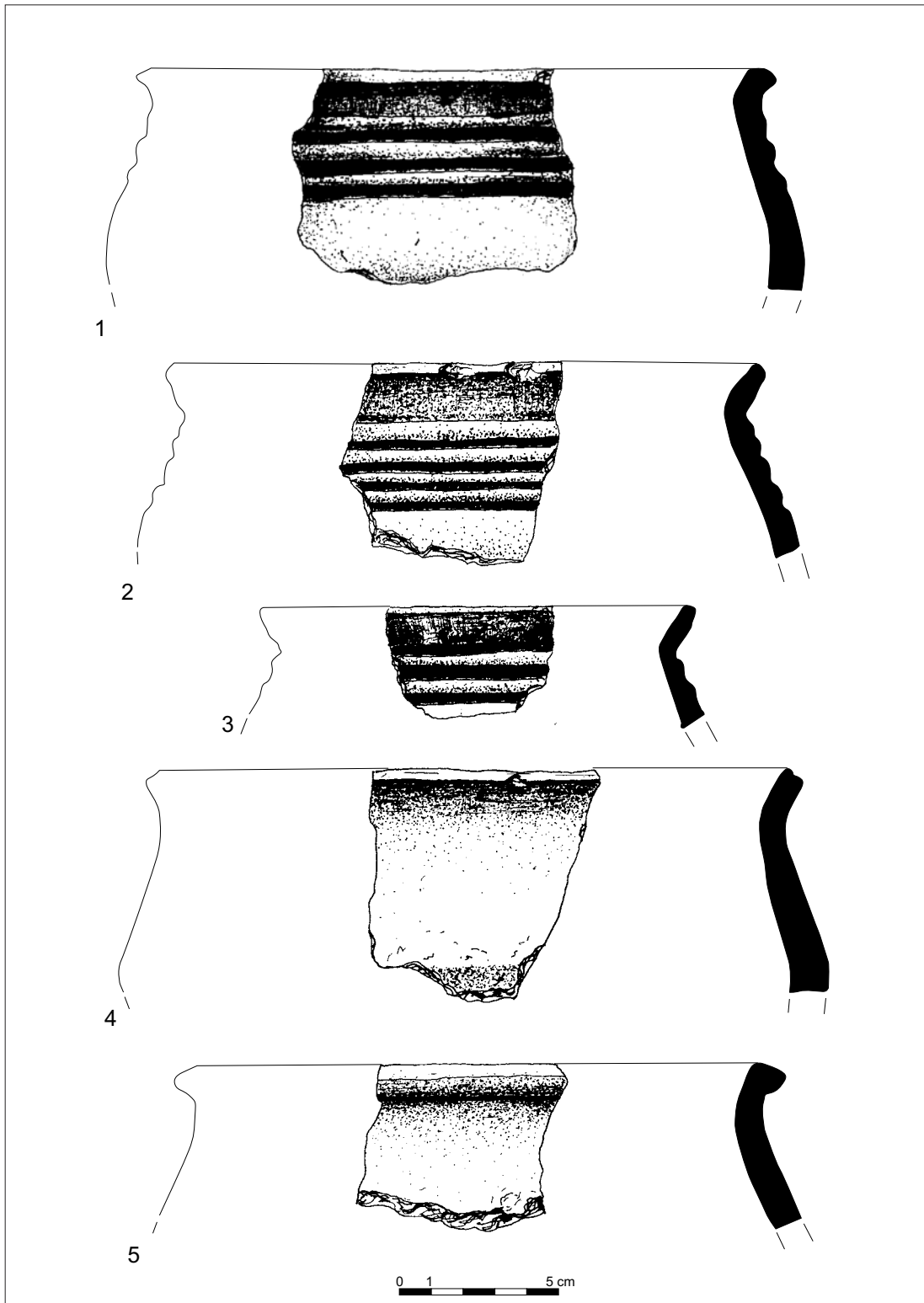
Ryc. 24. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

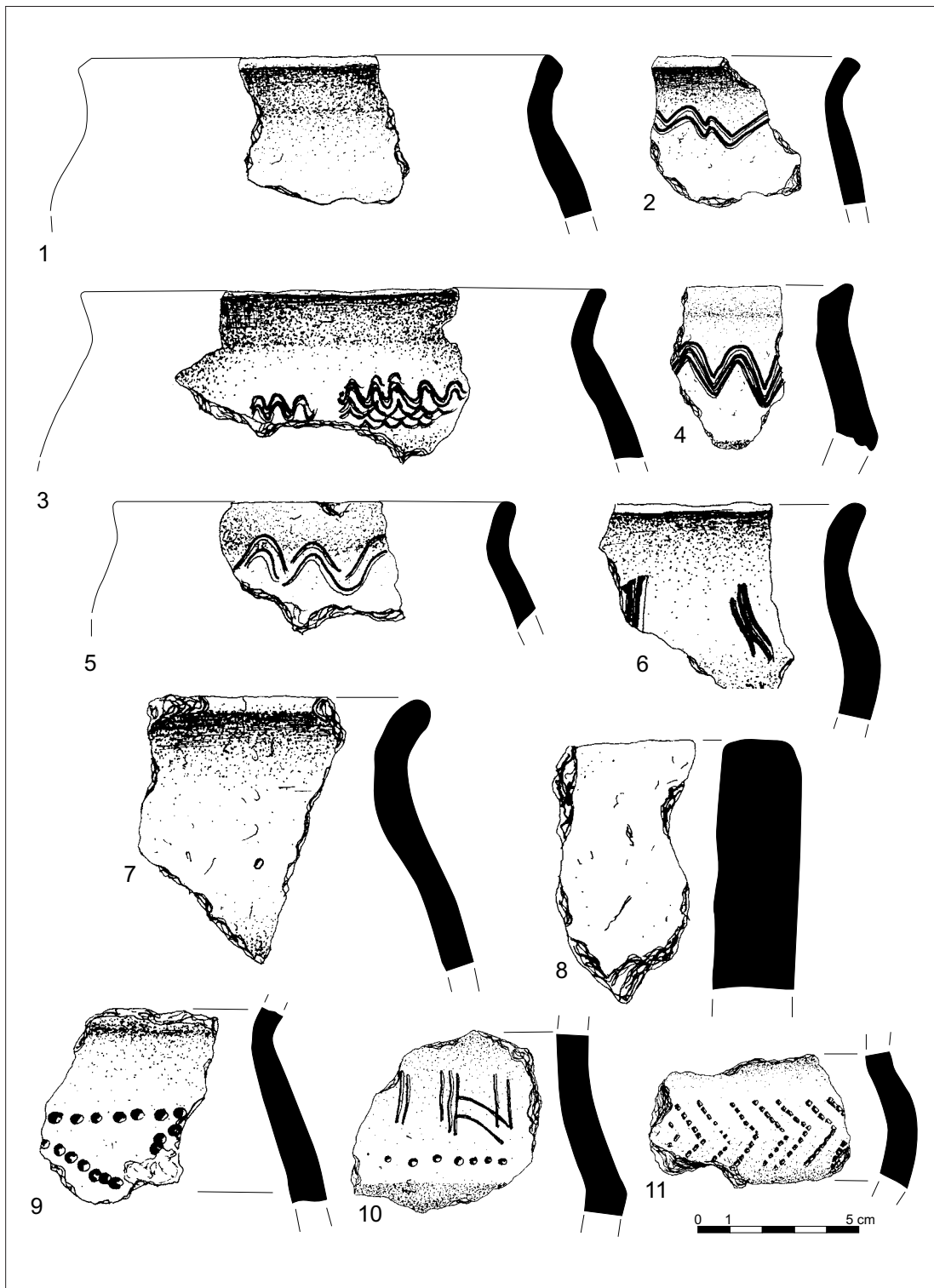
Ryc. 25. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

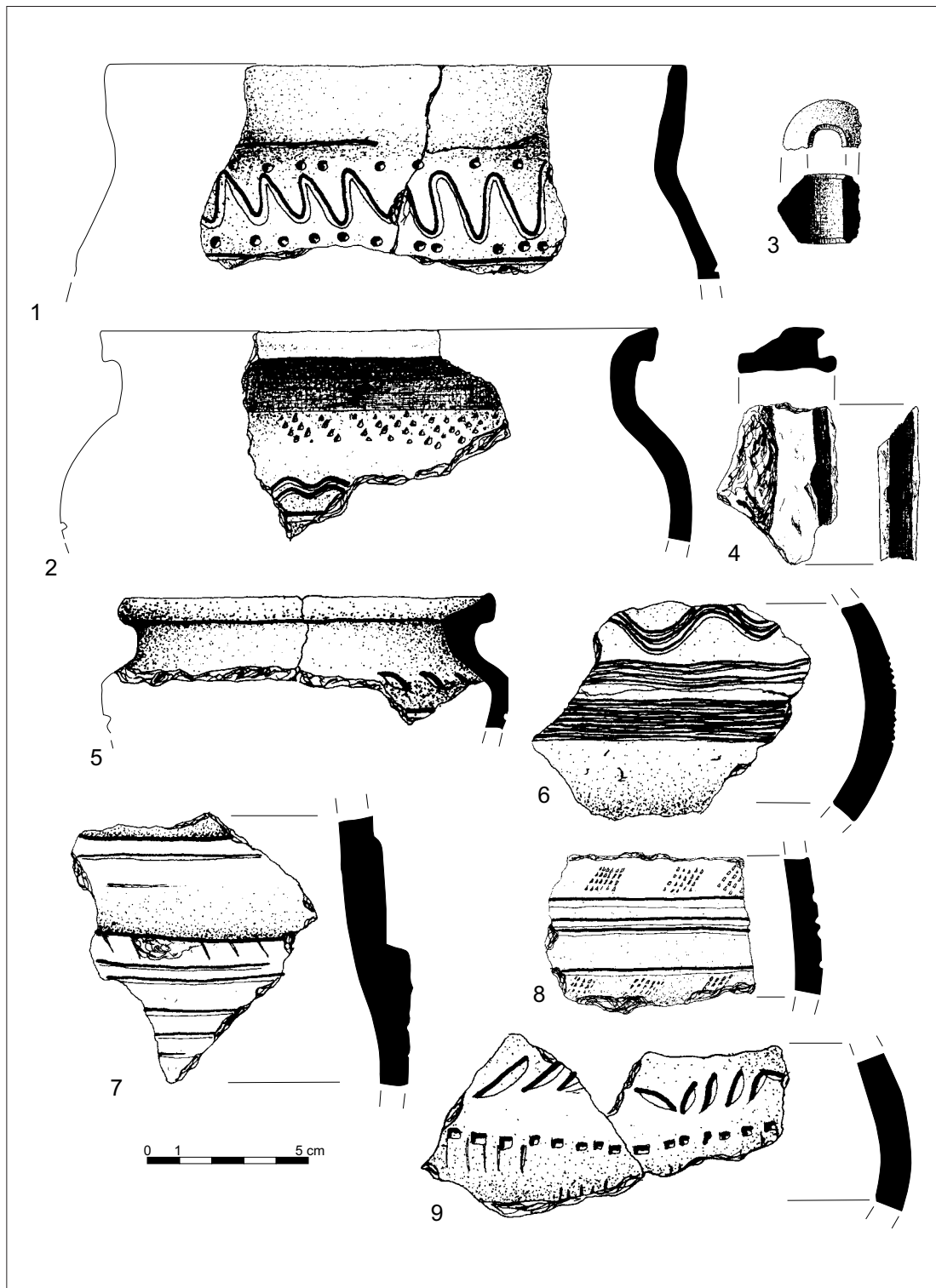
Ryc. 26. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte podczas badań powierzchniowych.
Rys. S. Kałagate

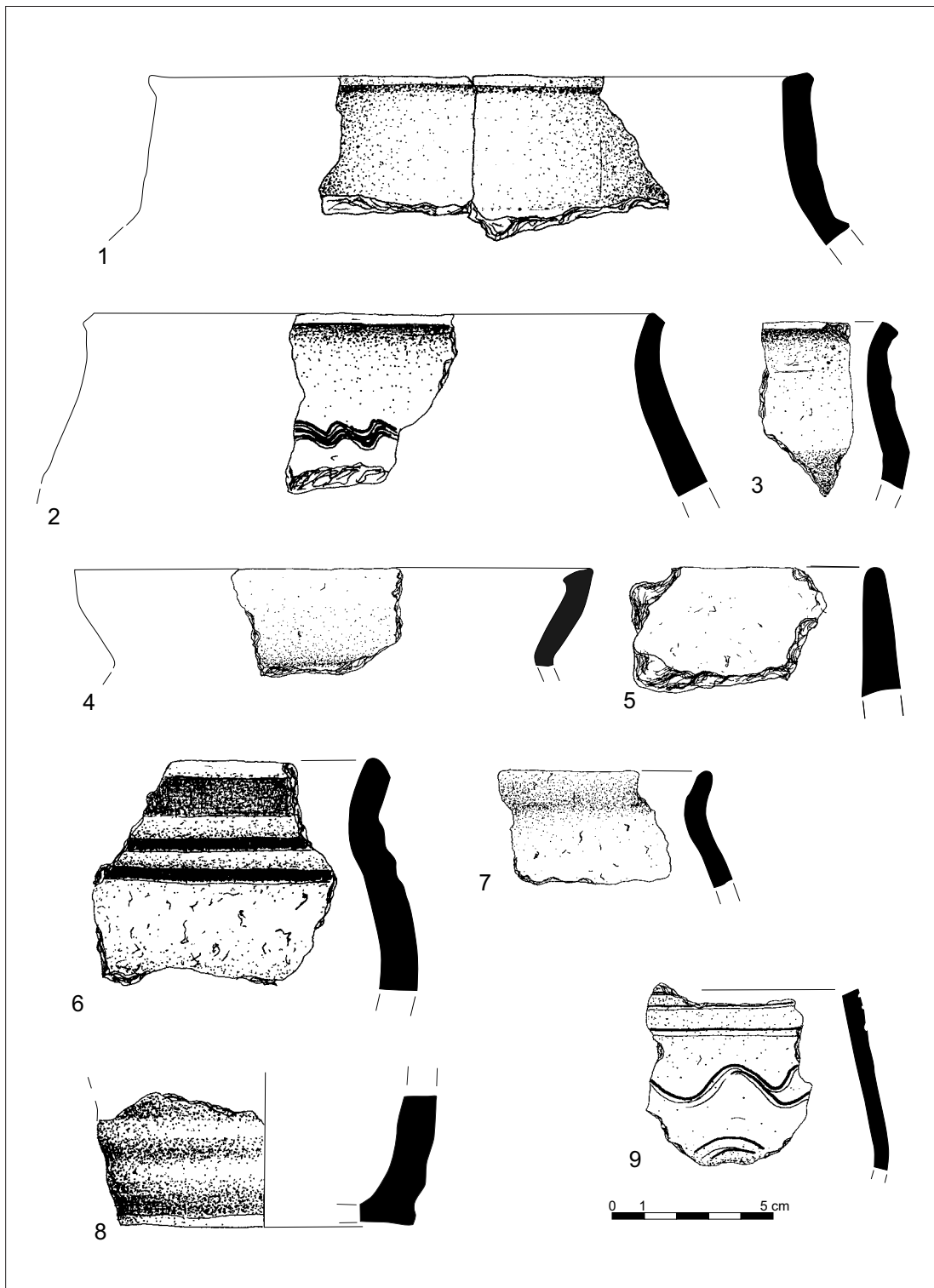
Ryc. 27. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w warstwie humusu w wykopie I na działce B. Rys. S. Kałagate

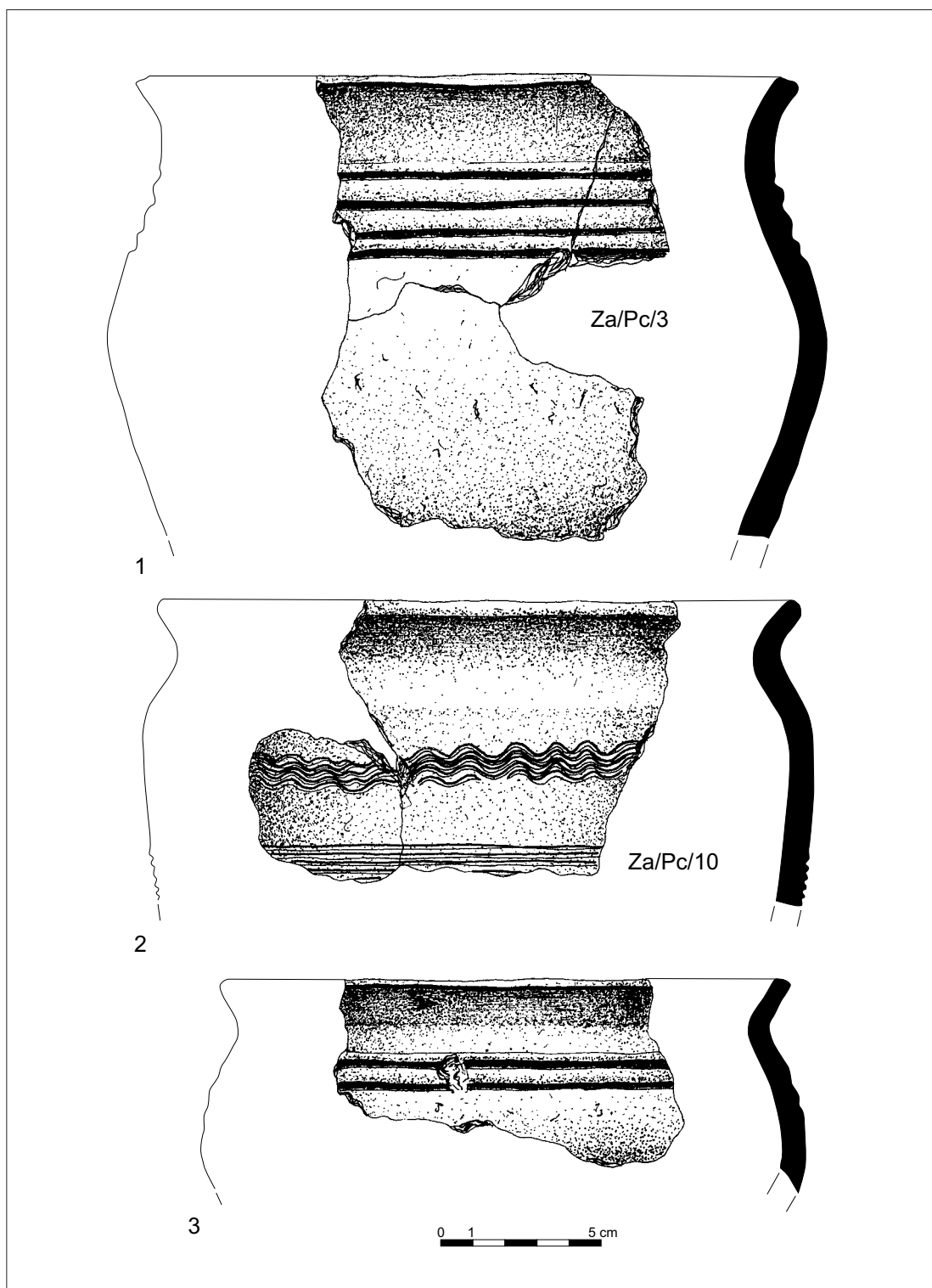
Ryc. 28. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń (1-7, 9-11) oraz burta prążnicy (8) odkryte w warstwie humusu w wykopie I na działce B. Rys. S. Kałagate

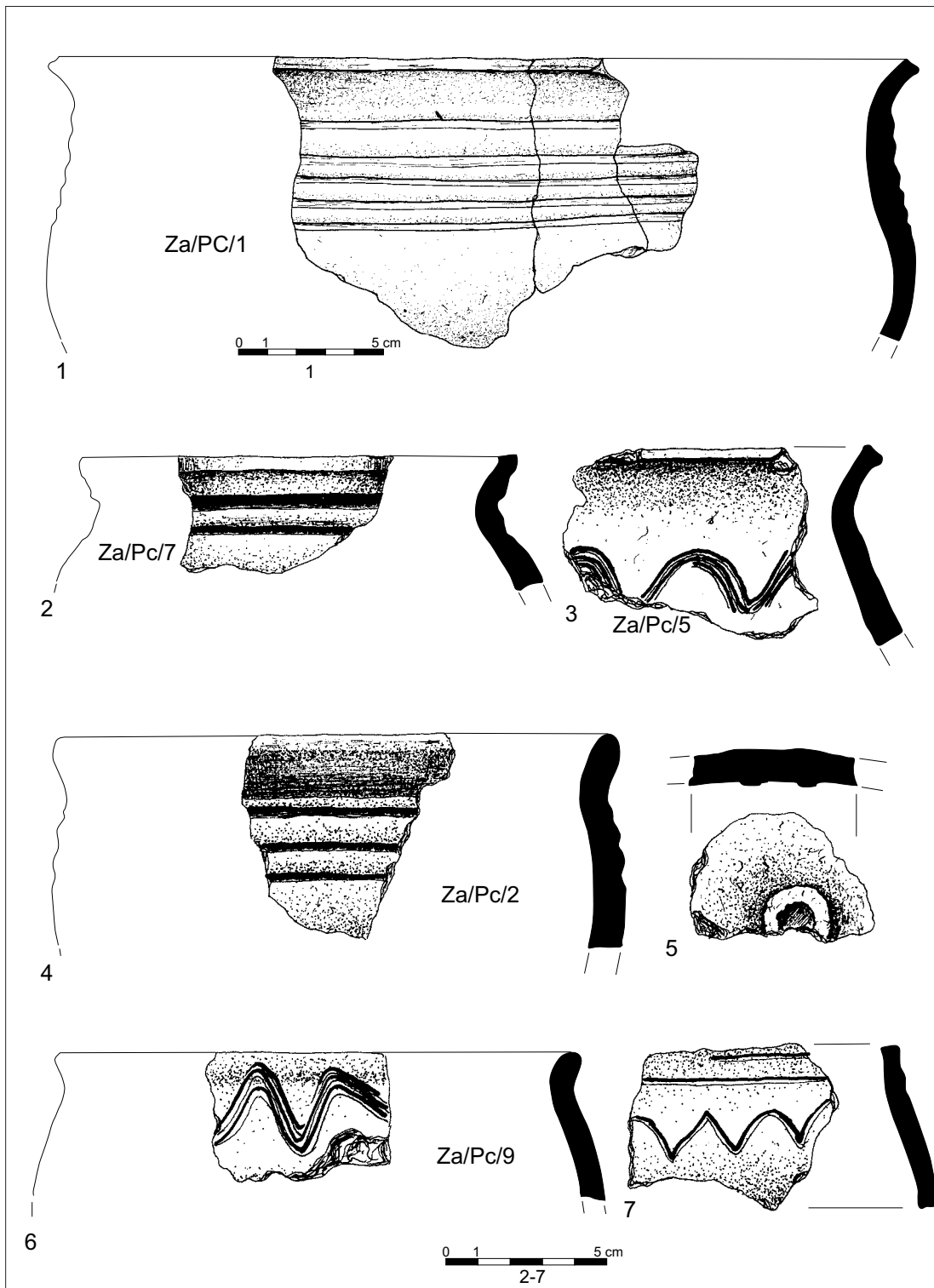
Ryc. 29. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń (1, 2, 5-9), fragment przęślika (3) oraz polepa z odciskiem belki (4) odkryte w warstwie humusu w wykopie I na działce B. Rys. S. Kałagata

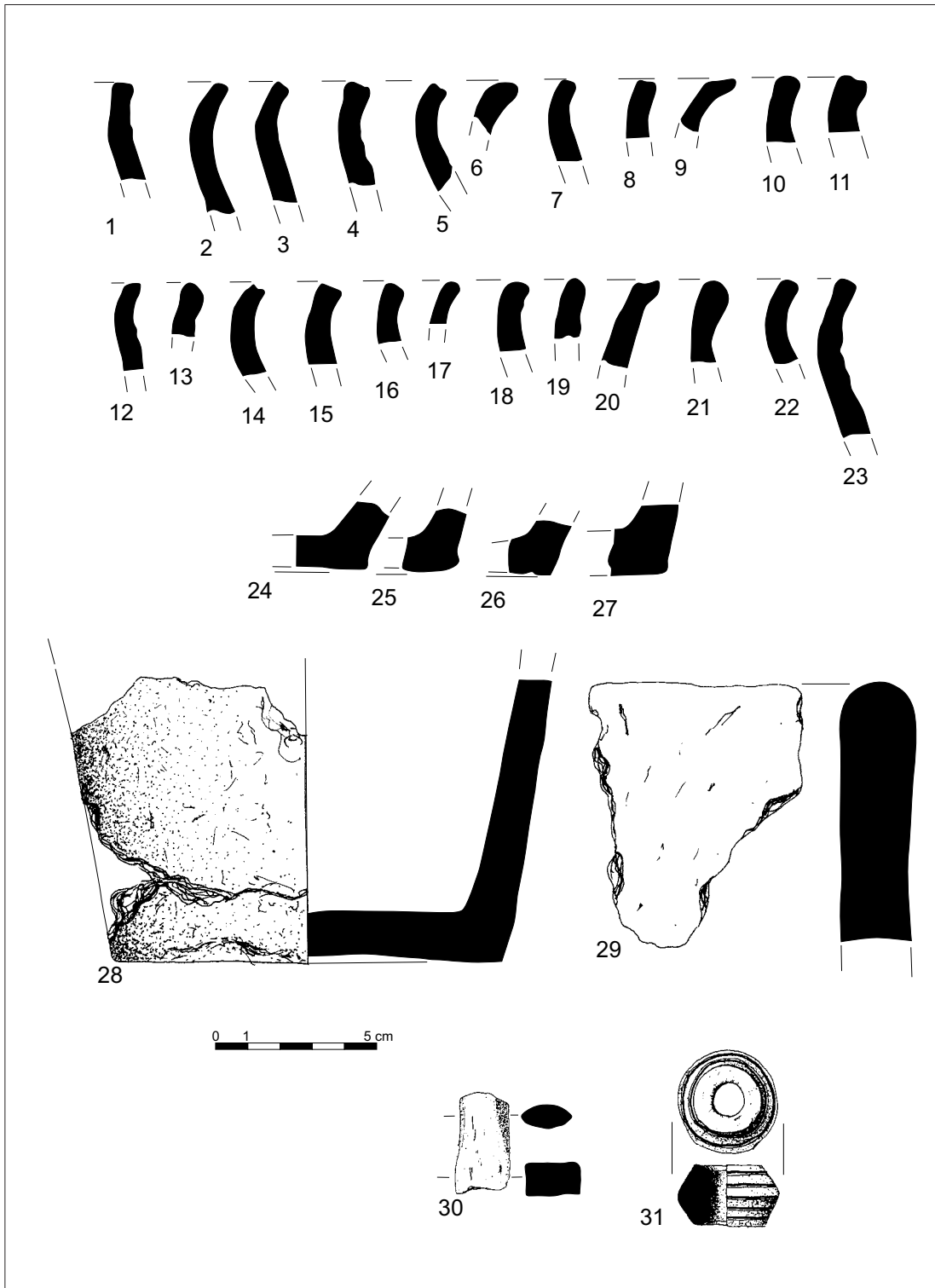
Ryc. 30. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w warstwie humusu w wykopie II i w rowie sondażowym. Rys. S. Kałagate

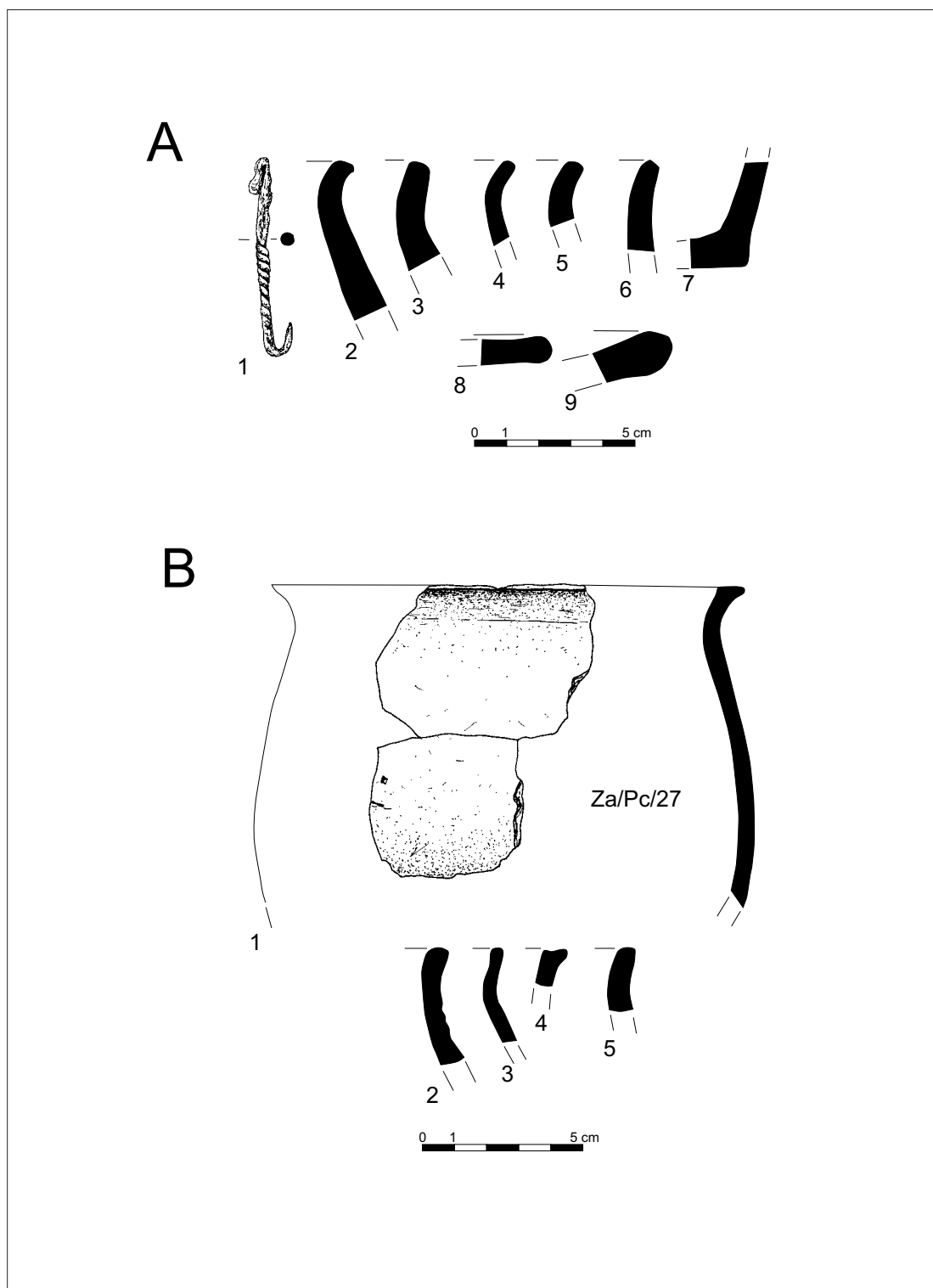
Ryc. 31. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 1. Rys. S. Kałagate

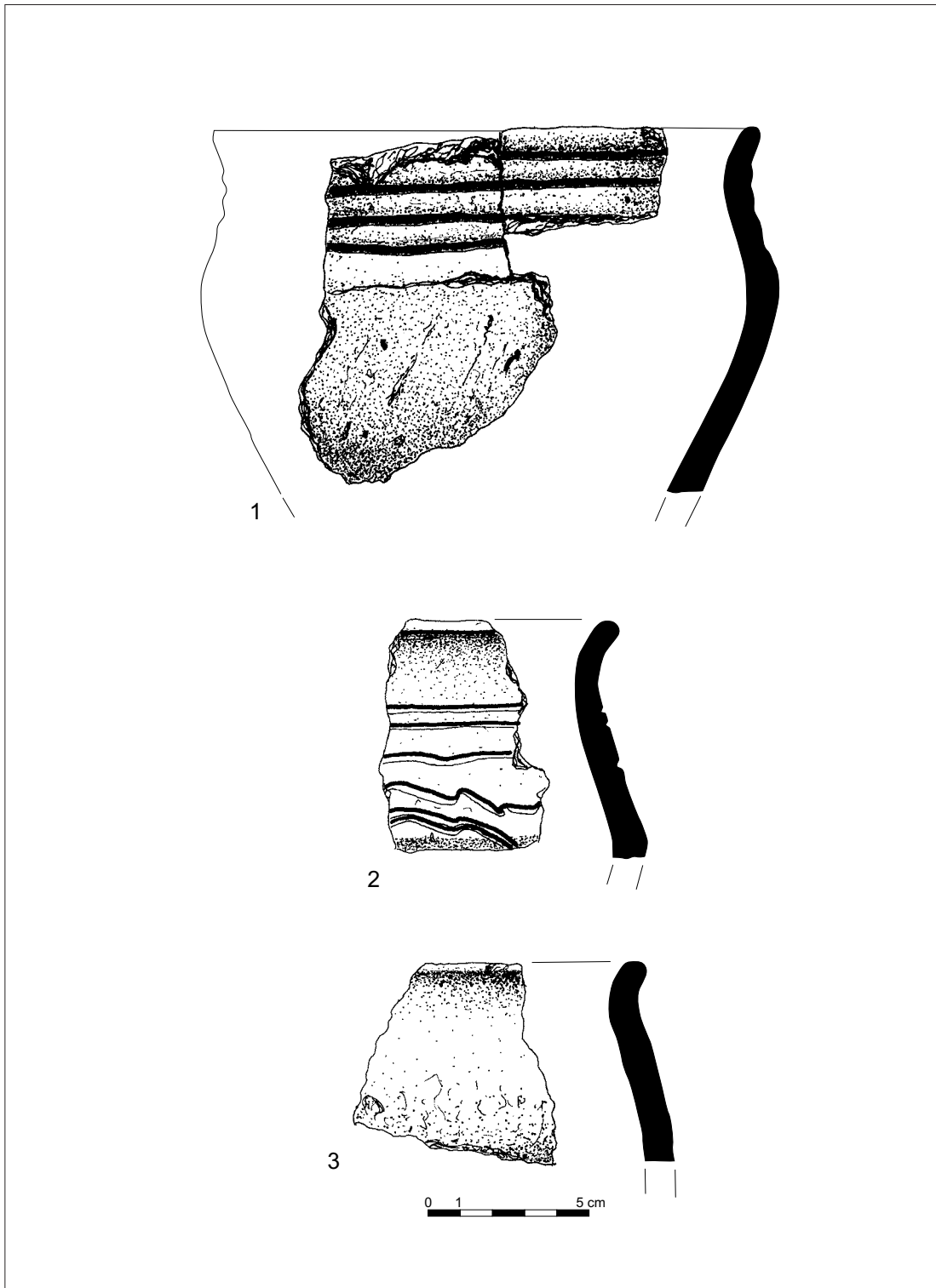
Ryc. 32. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 1. Rys. S. Kałagate

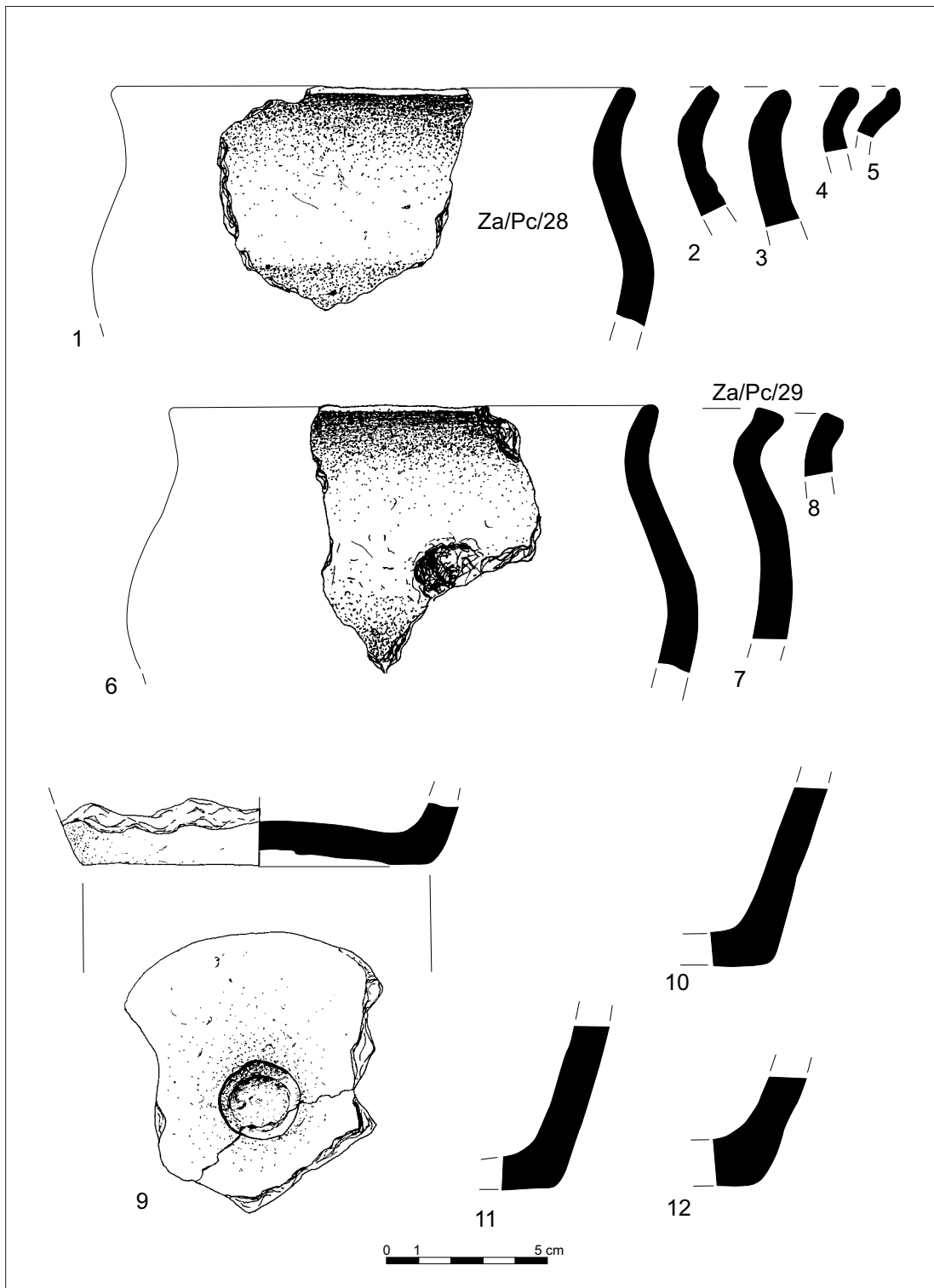
Ryc. 33. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń (1-29), część osełki (30) oraz przęślik (31) odkryte w obiekcie 1. Rys. S. Kałagate

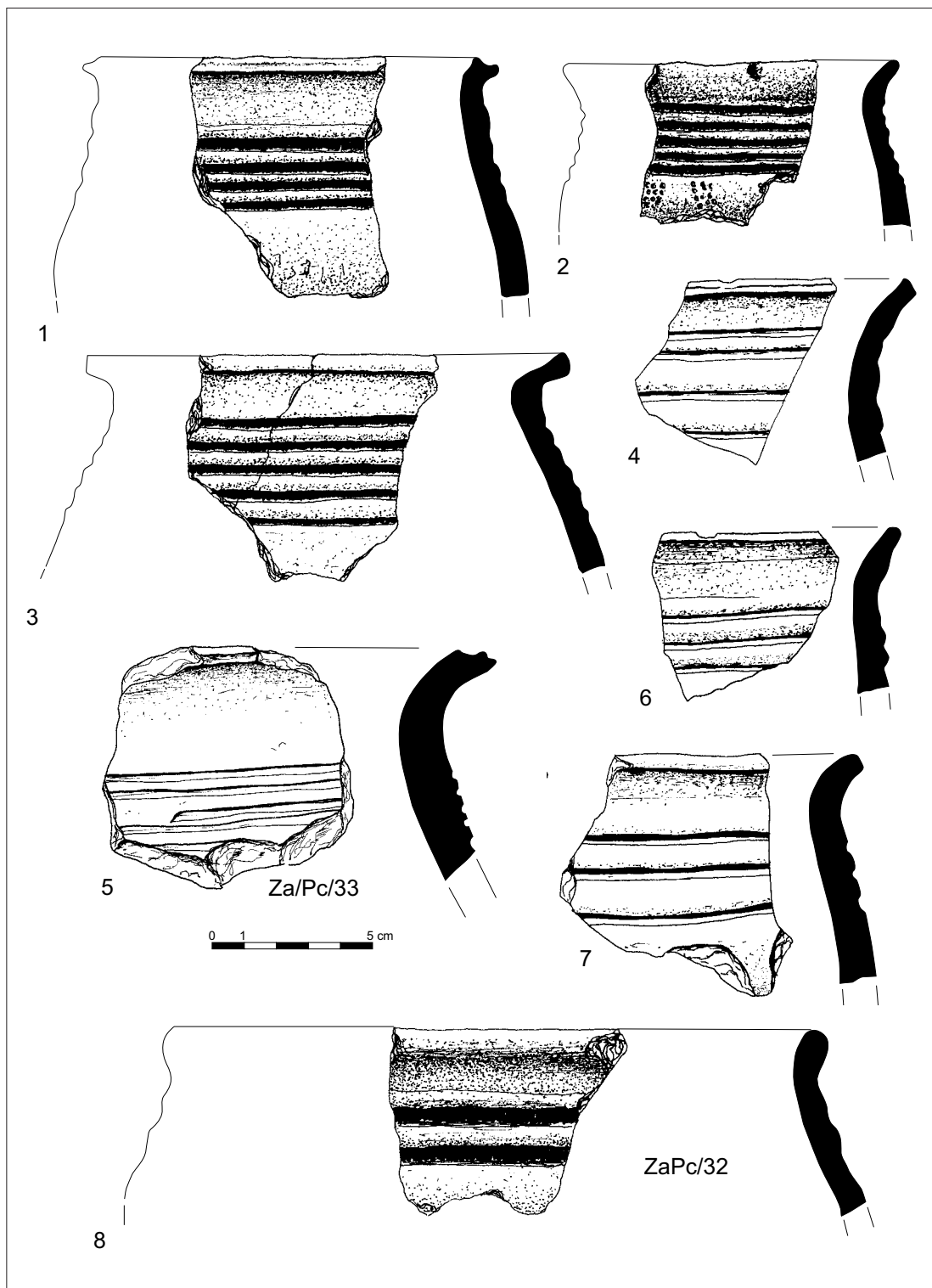
Ryc. 34. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Haczyk (1) oraz fragmenty naczyń (2-9) odkryte w obiekcie 2 (A) i 6M (B). Rys. S. Kałagate

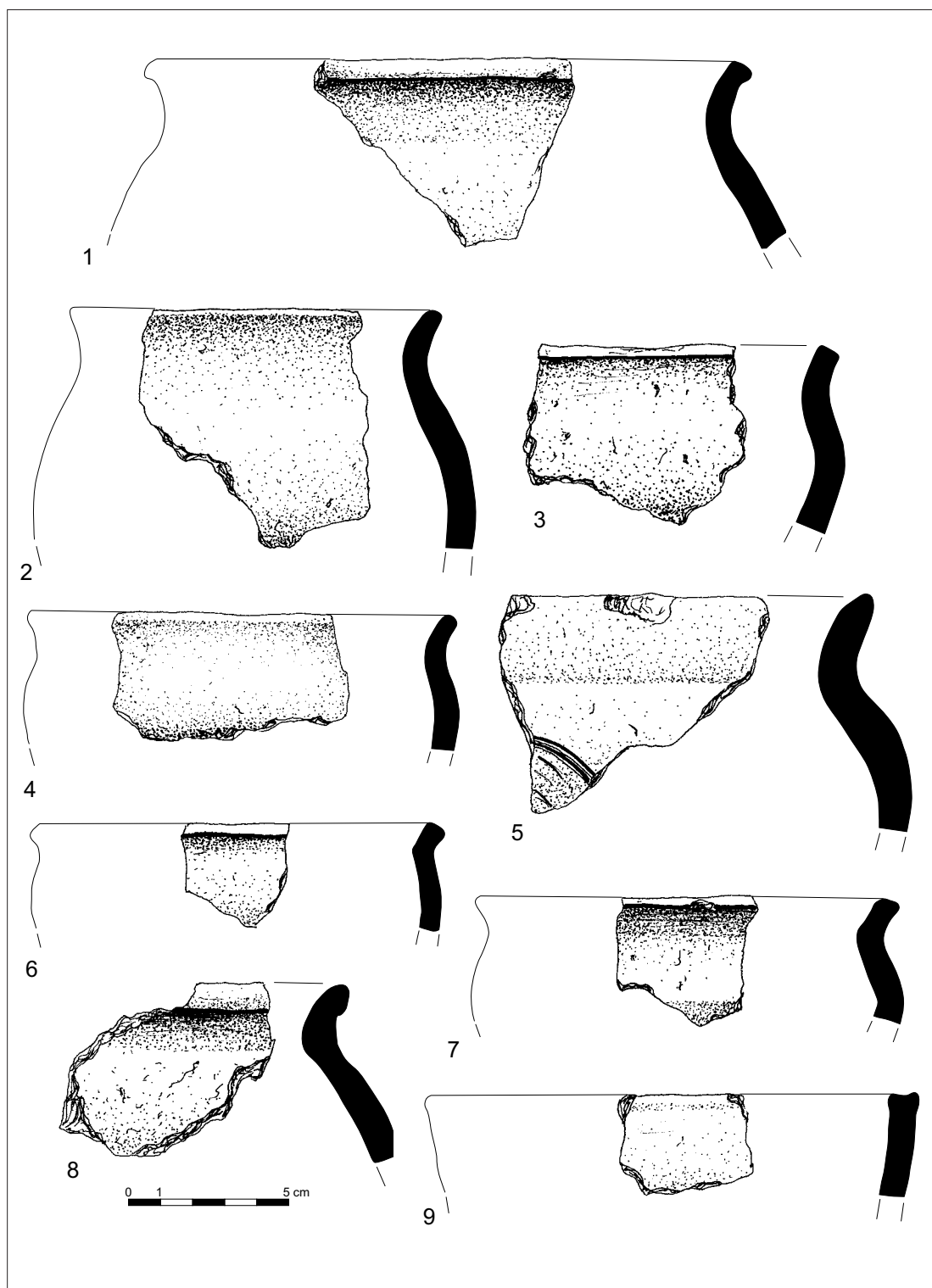
Ryc. 35. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 5. Rys. S. Kałagate

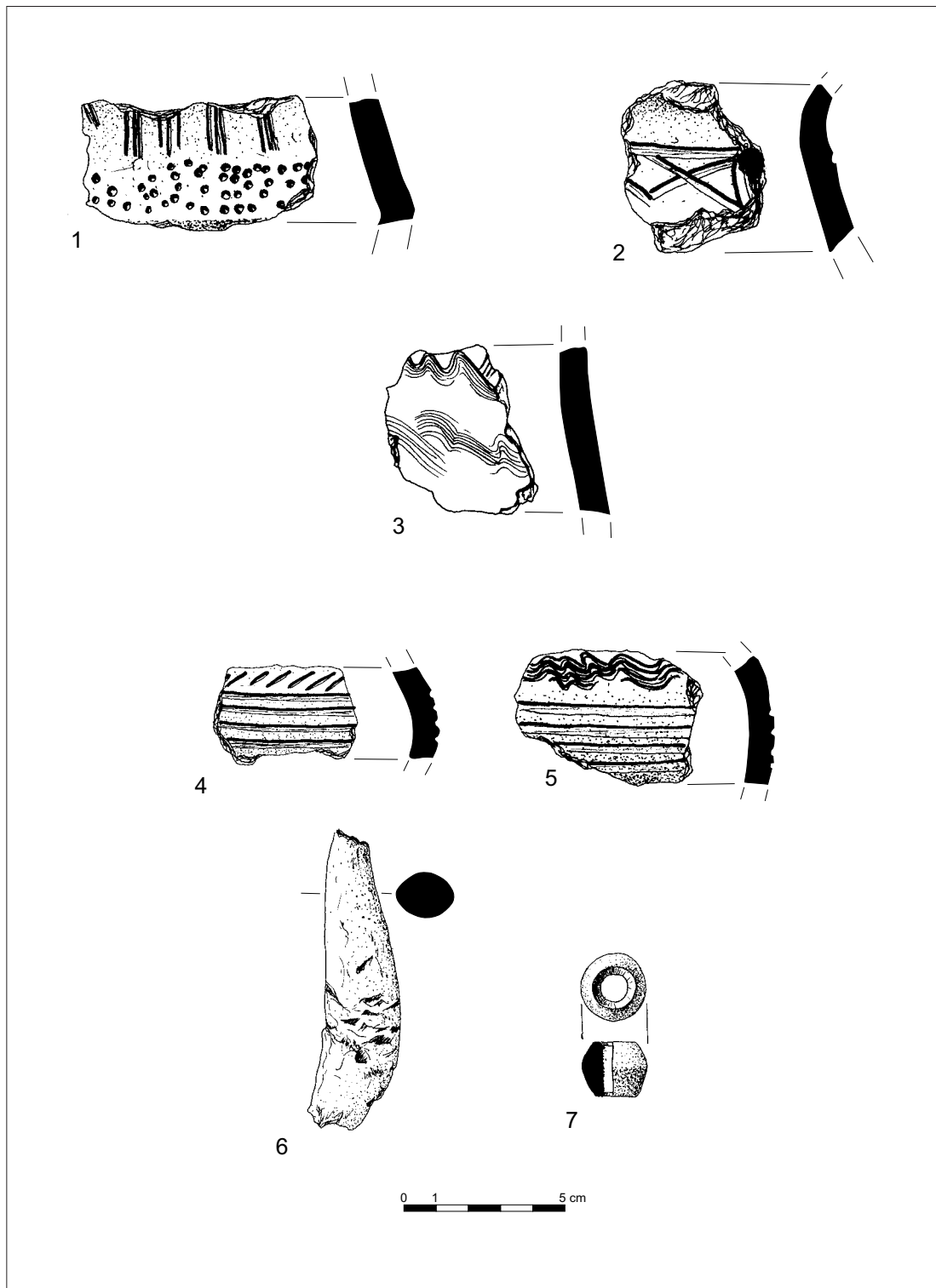
Ryc. 36. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 6. Rys. S. Kałagate

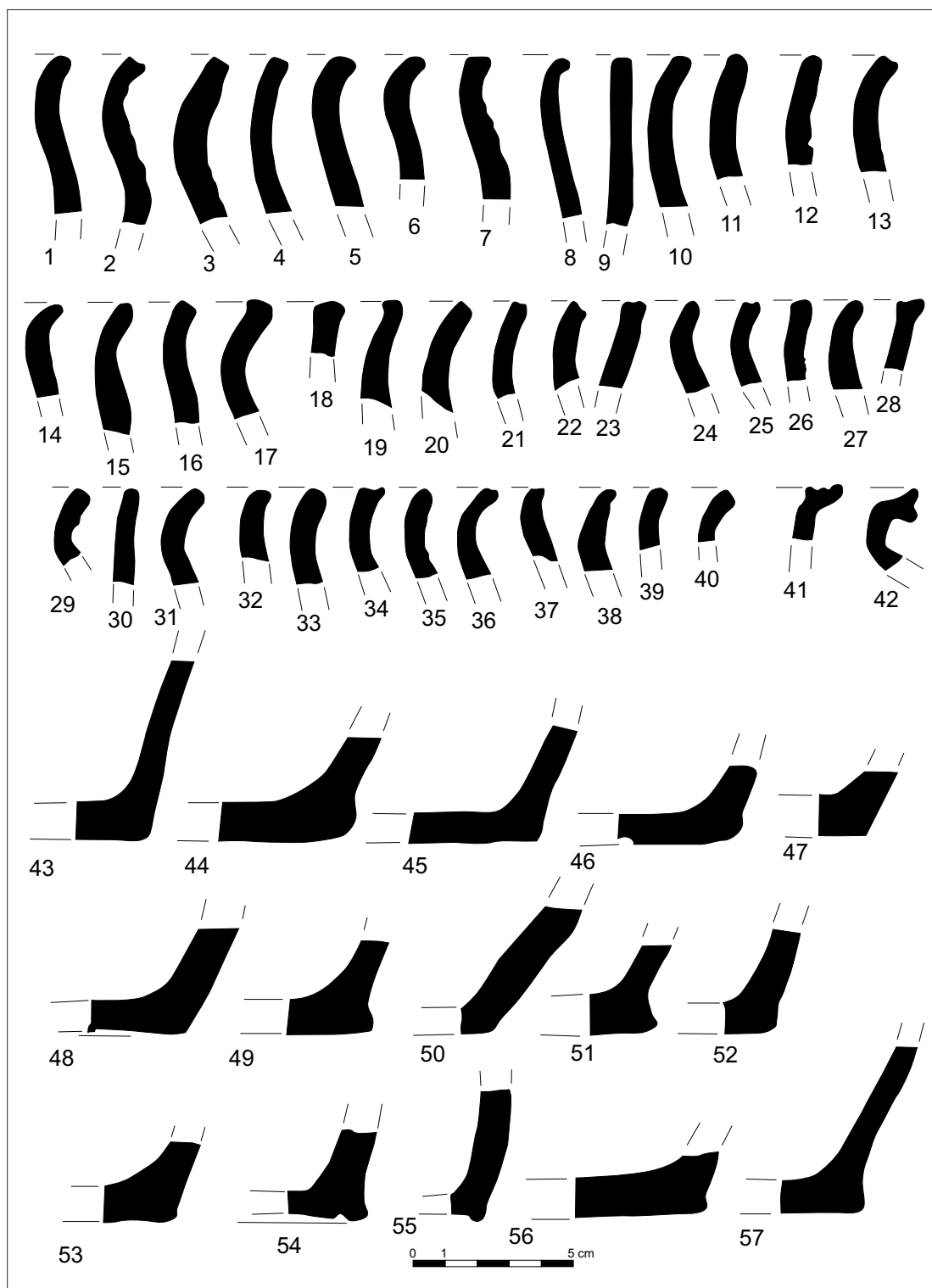
Ryc. 37. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 7. Rys. S. Kałagate

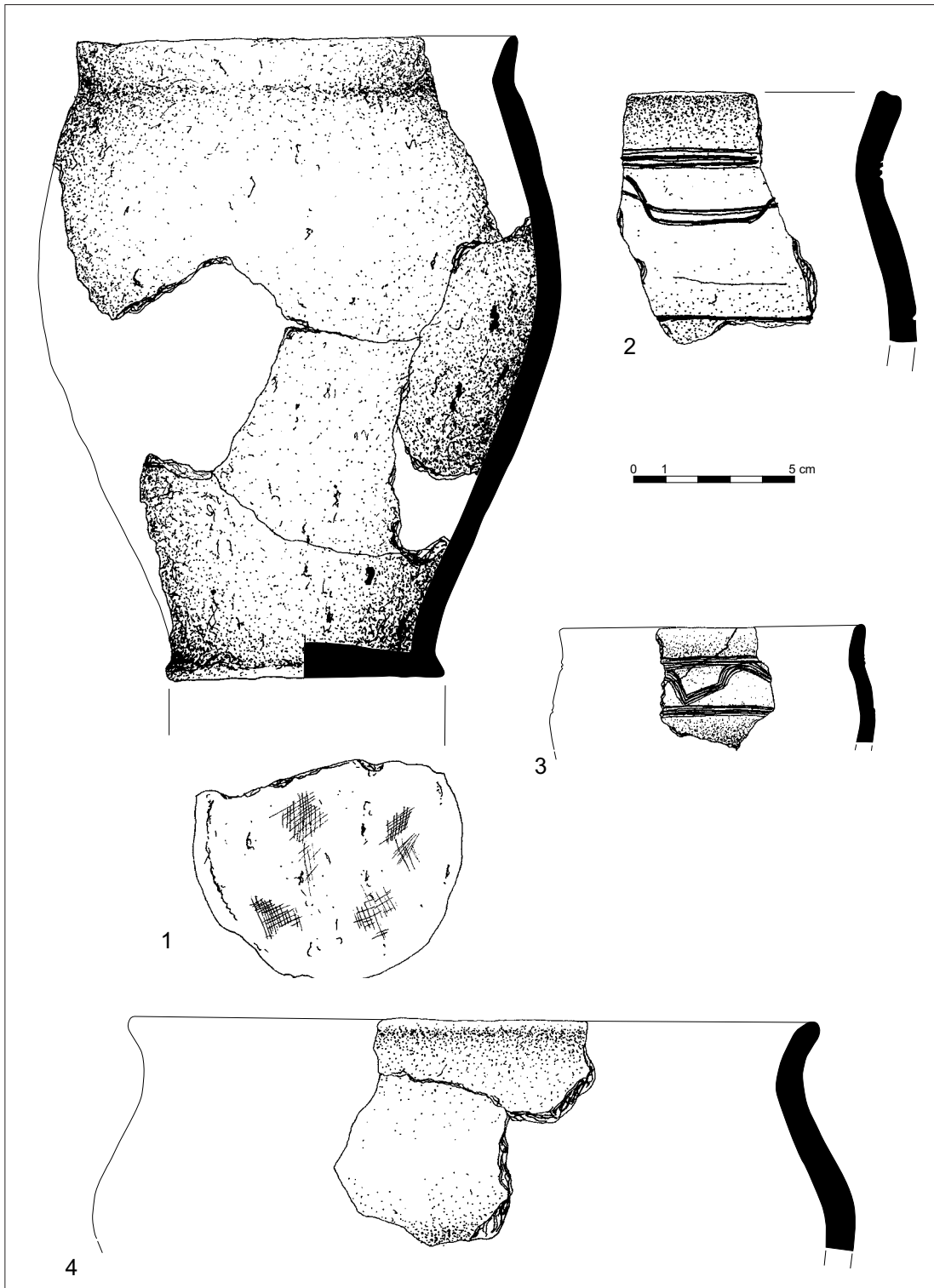
Ryc. 38. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 7. Rys. S. Kałagate

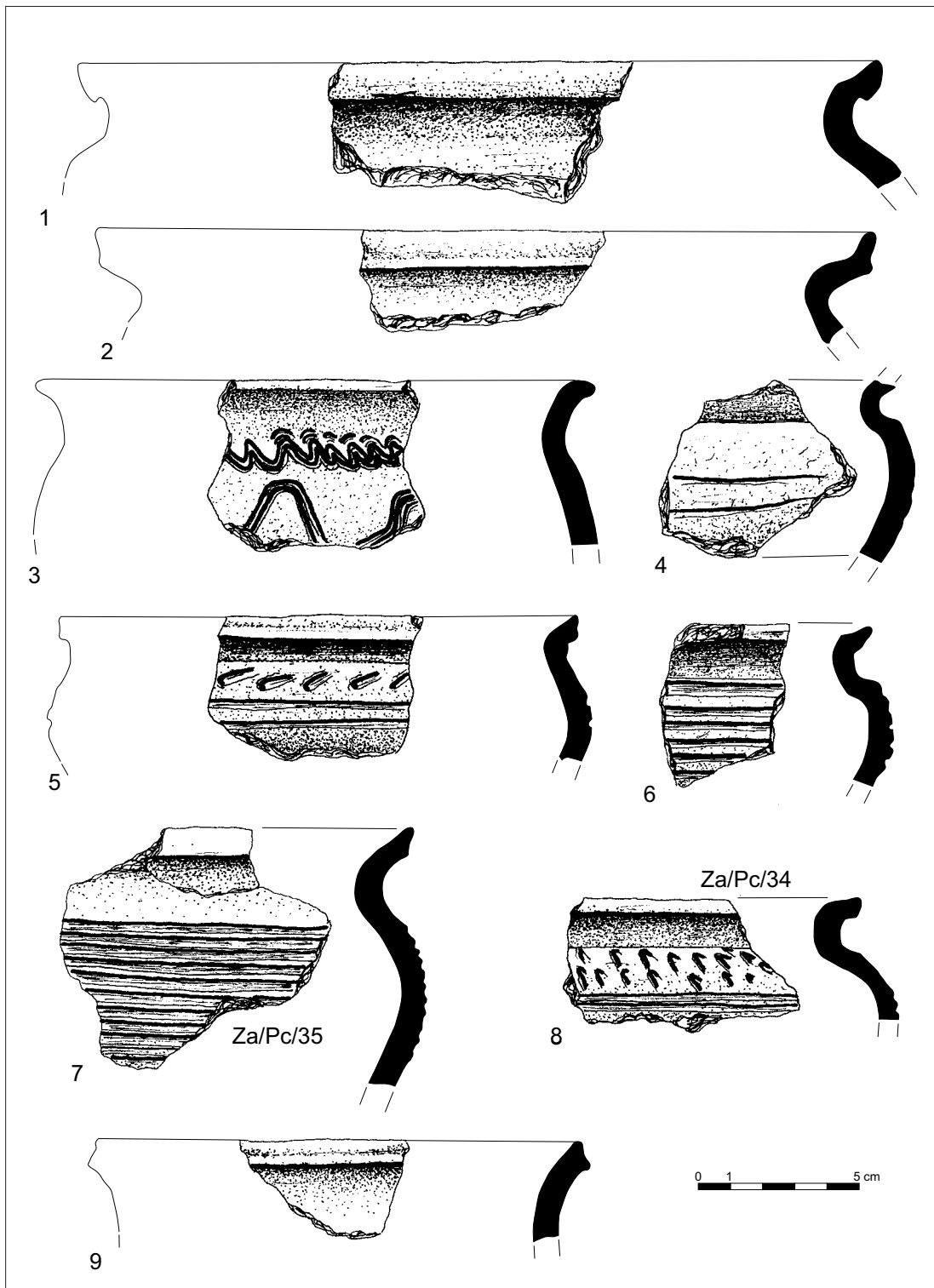
Ryc. 39. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń (1-5), poroże ze śladami cięcia (6) oraz przęślik (7) odkryte w obiekcie 7. Rys. S. Kałagate

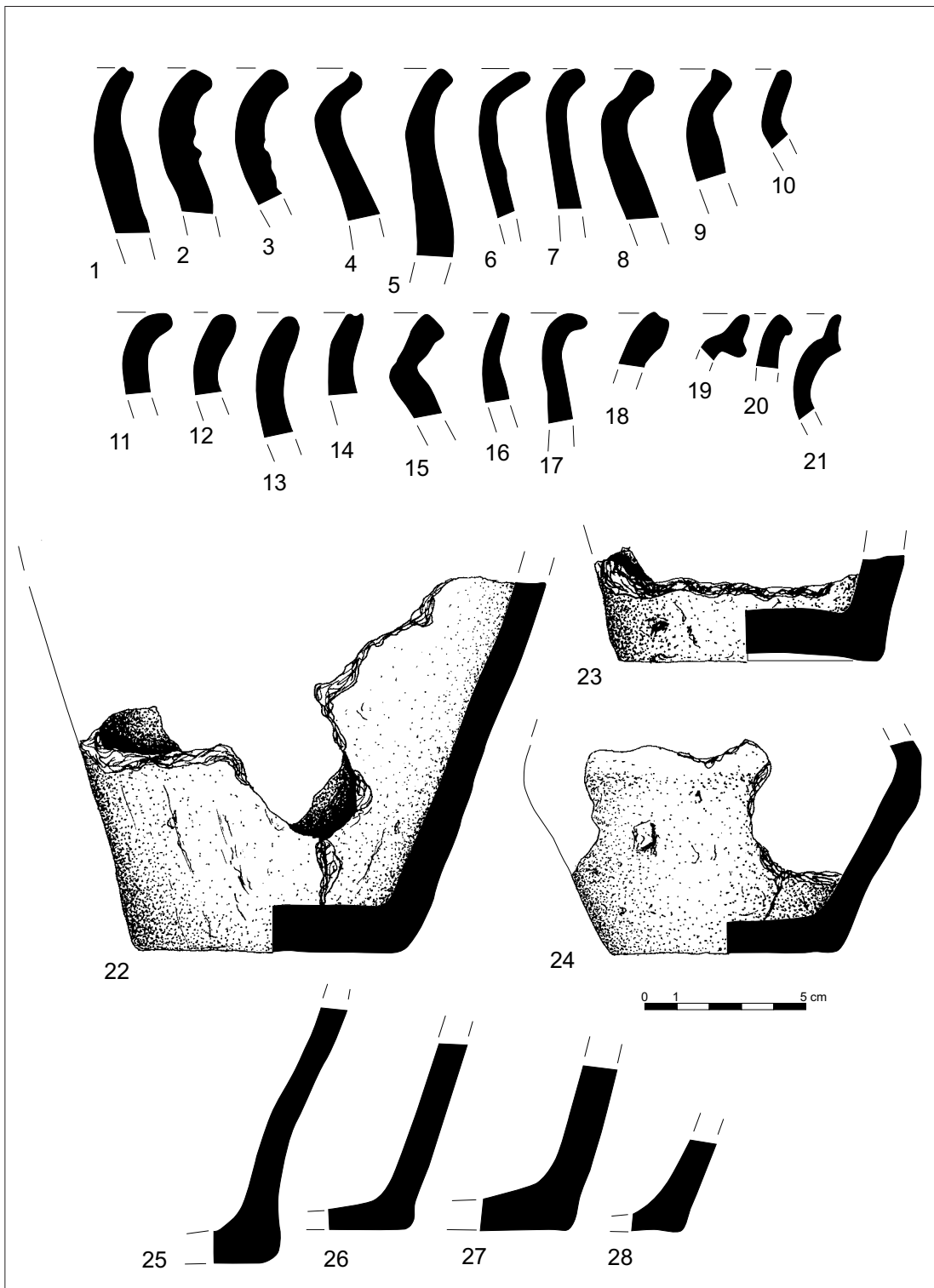
Ryc. 40. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Profile części naczyń odkryte w obiekcie 7. Rys. S. Kałagate

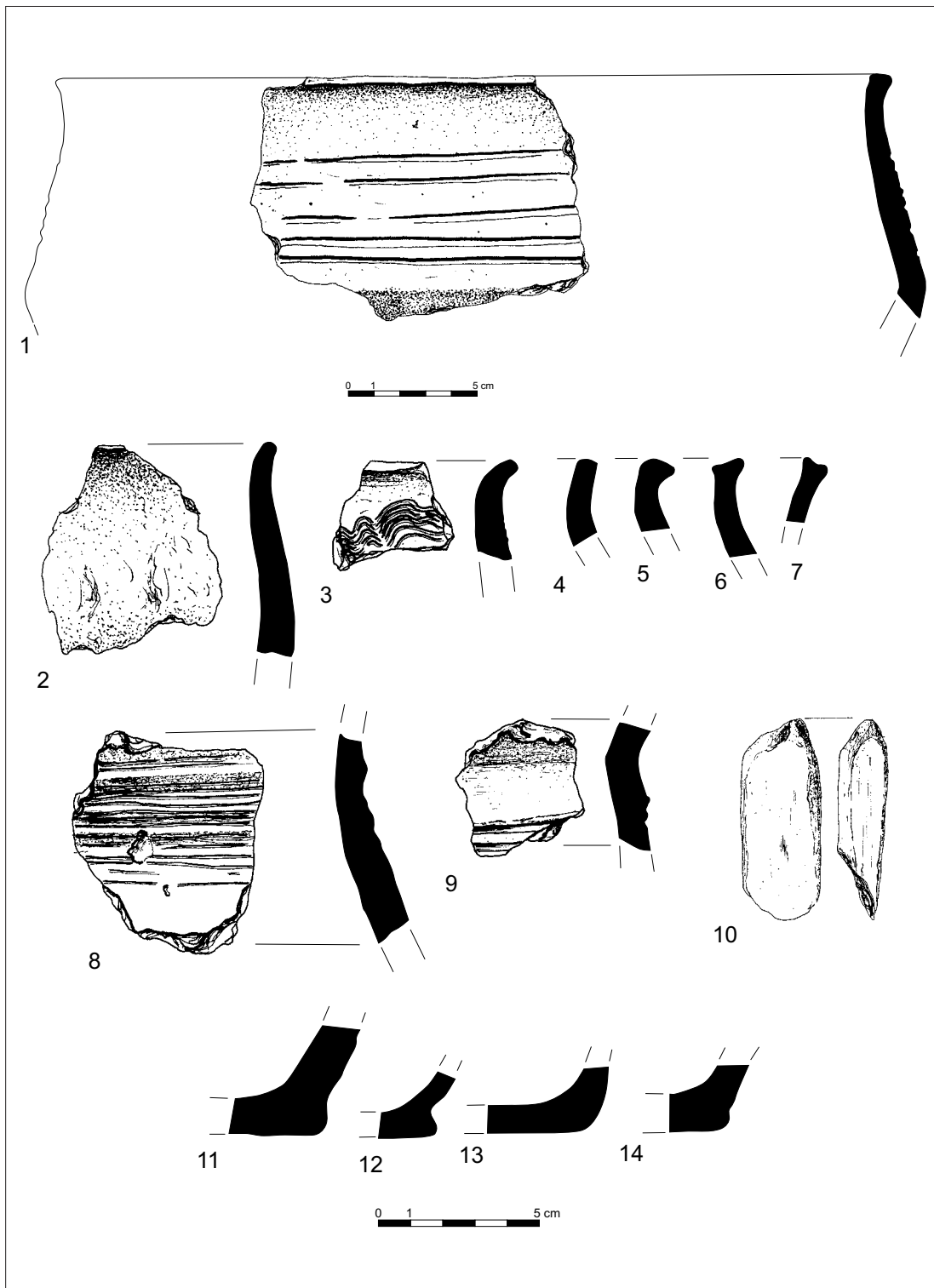
Ryc. 41. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Zrekonstruowane naczynie z odciskami tkaniny na dnie (1) oraz fragmenty odkryte w obiekcie 7A. Rys. S. Kałagata

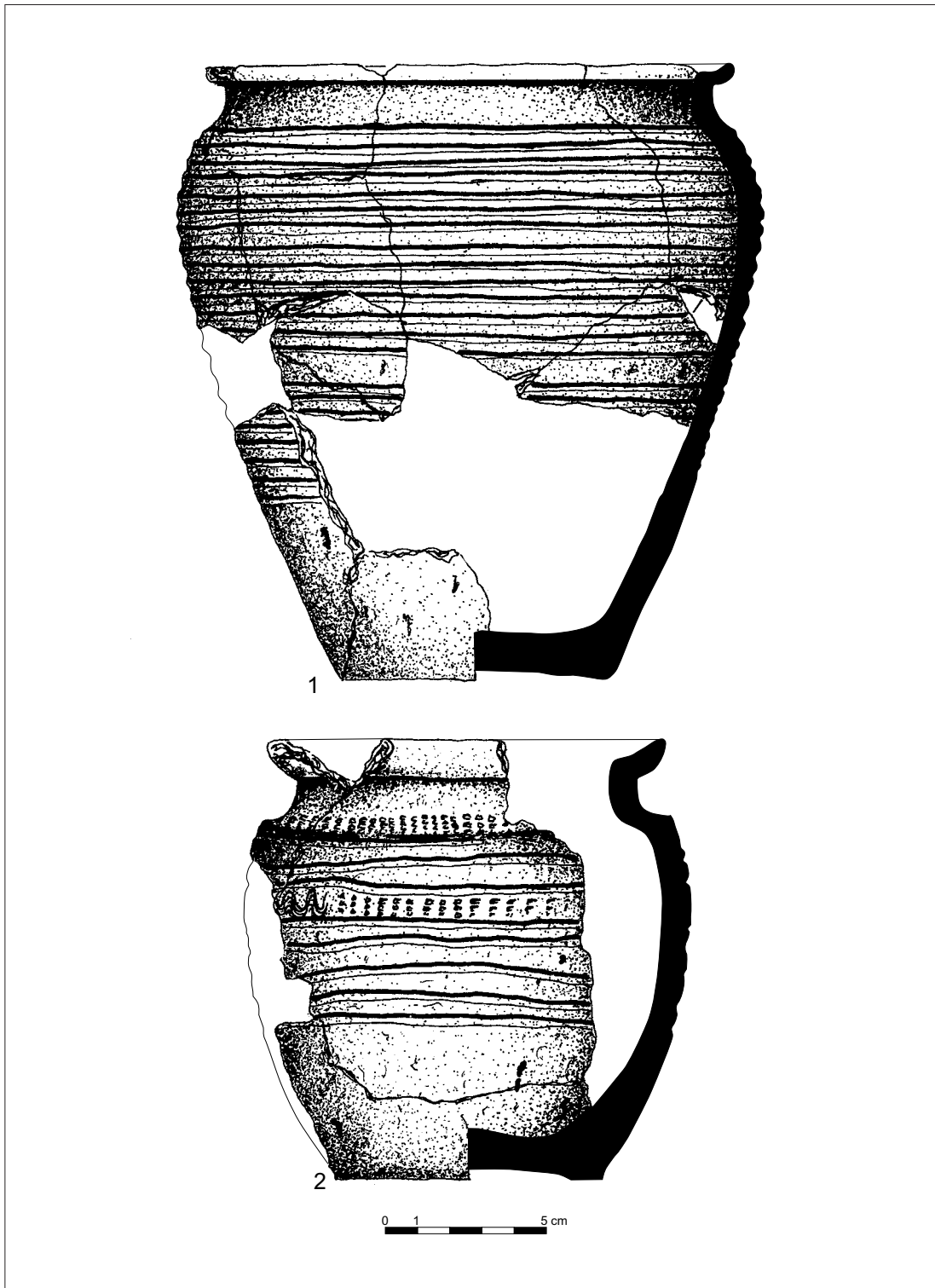
Ryc. 42. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 7A. Rys. S. Kałagate

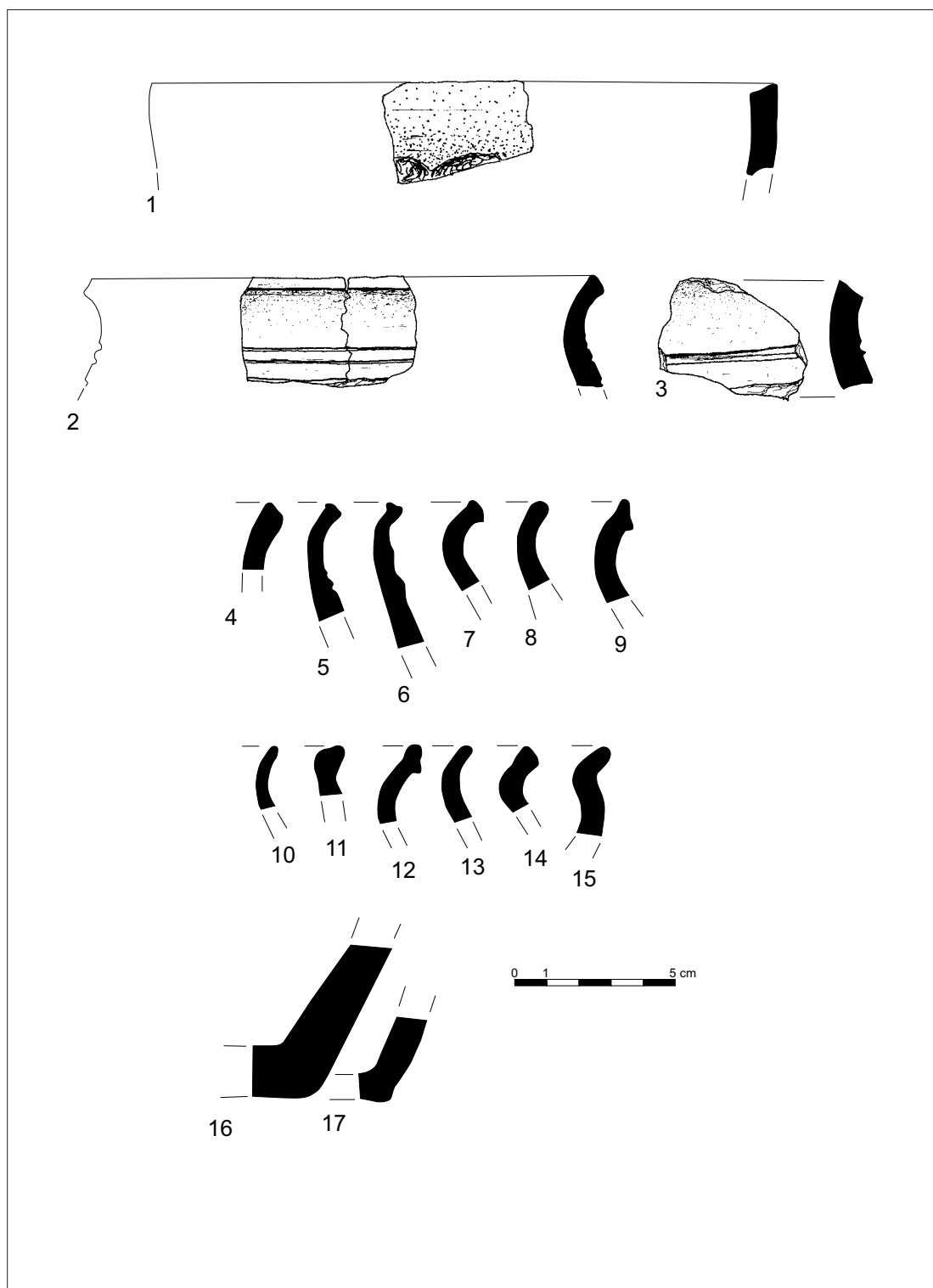
Ryc. 43. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 7A. Rys. S. Kałagate

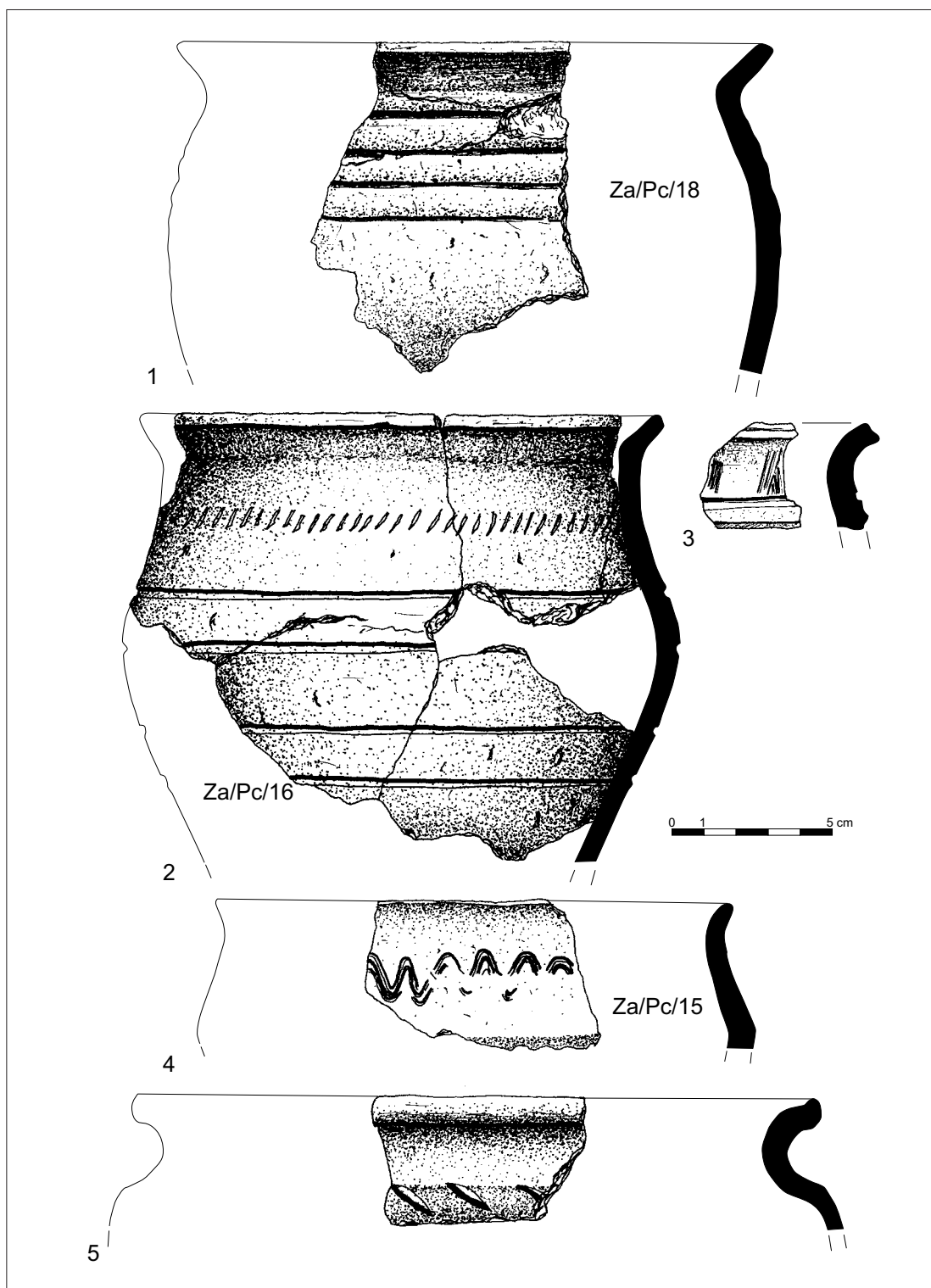
Ryc. 44. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń (1-9, 11-14) i osełka (10) odkryte w obiekcie 8.
Rys. S. Kałagate

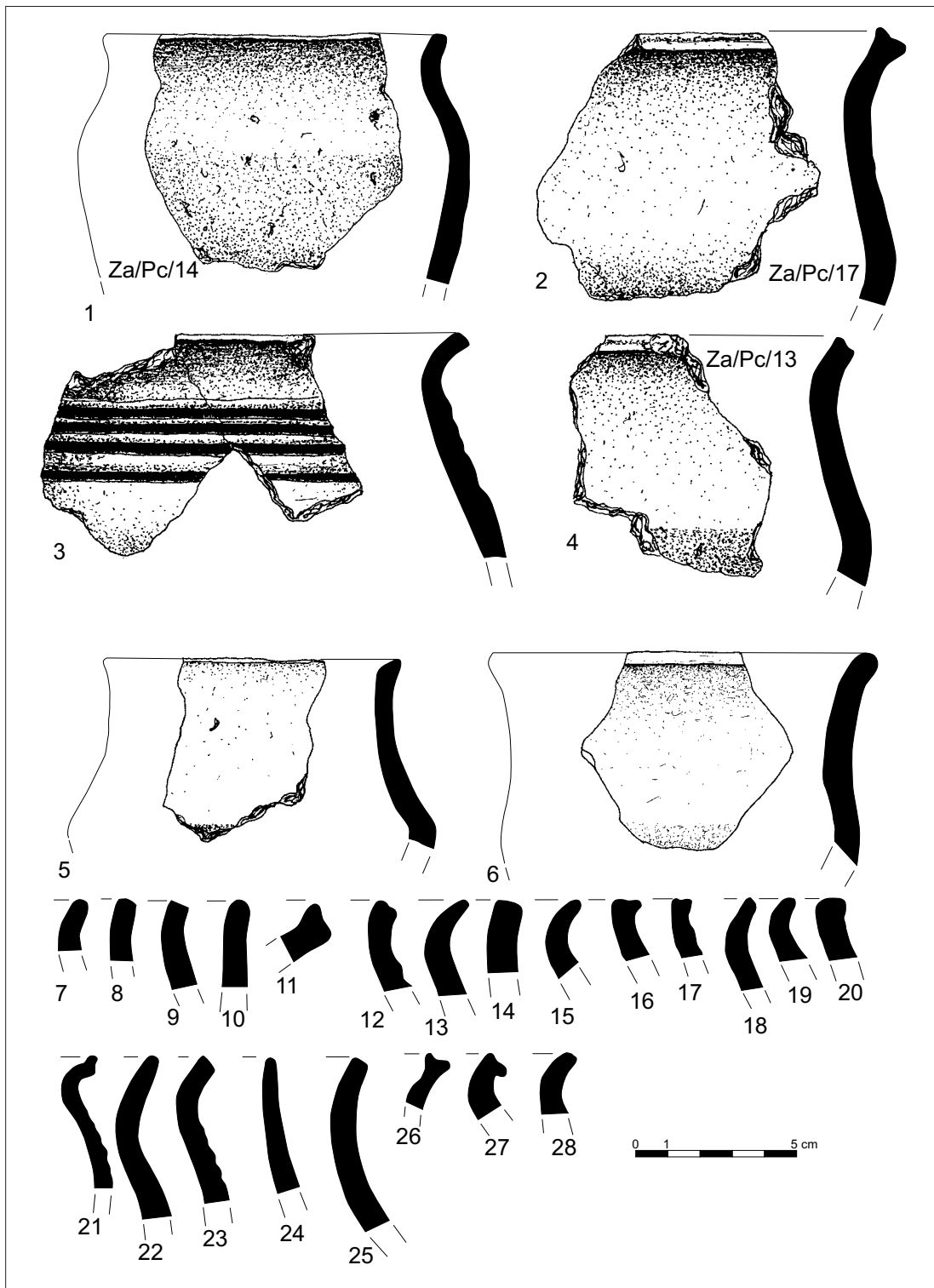
Ryc. 45. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Zrekonstruowane naczynia odkryte w obiekcie 10.
Rys. S. Kałagate

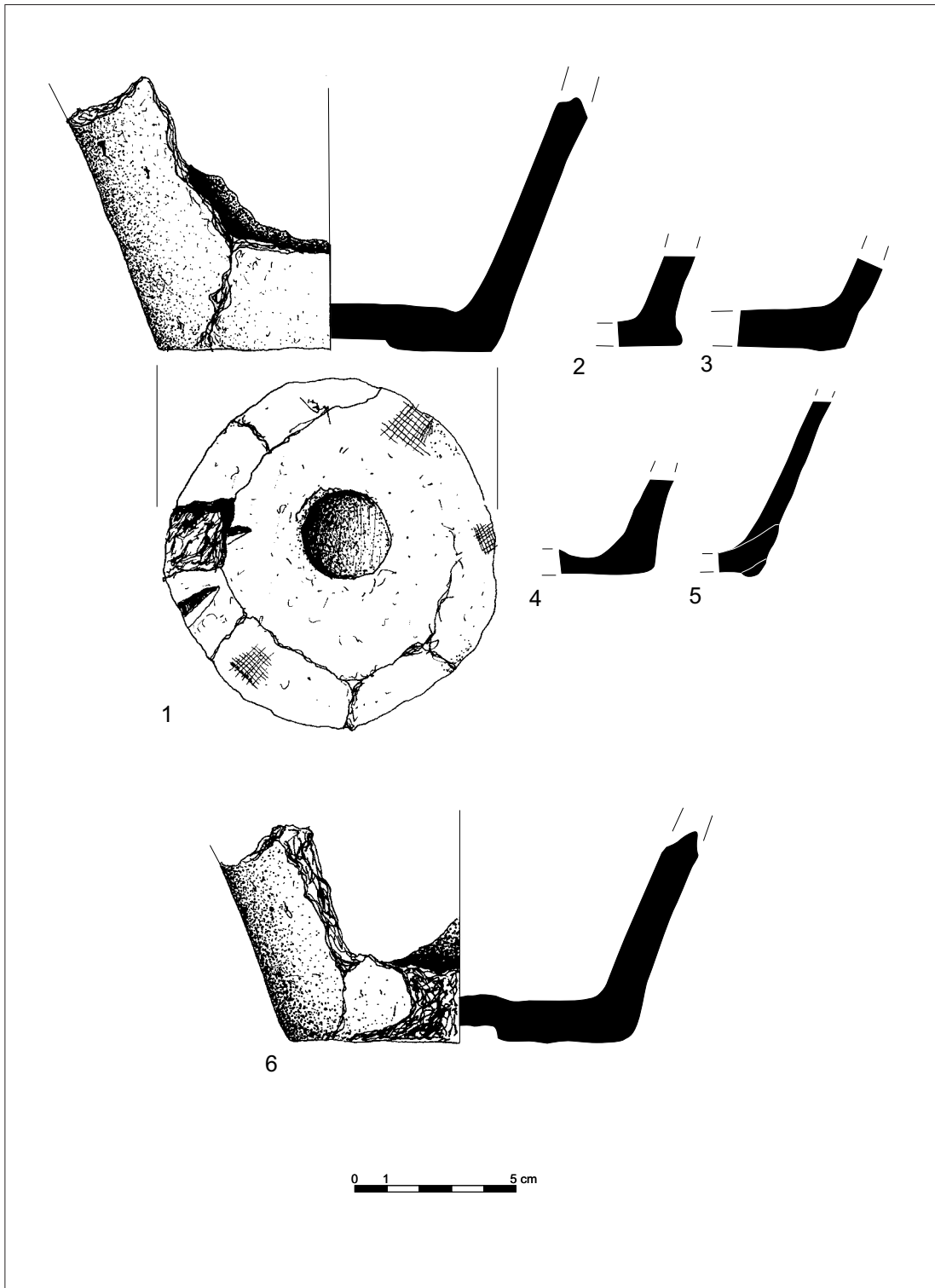
Ryc. 46. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 10. Rys. S. Kałagate

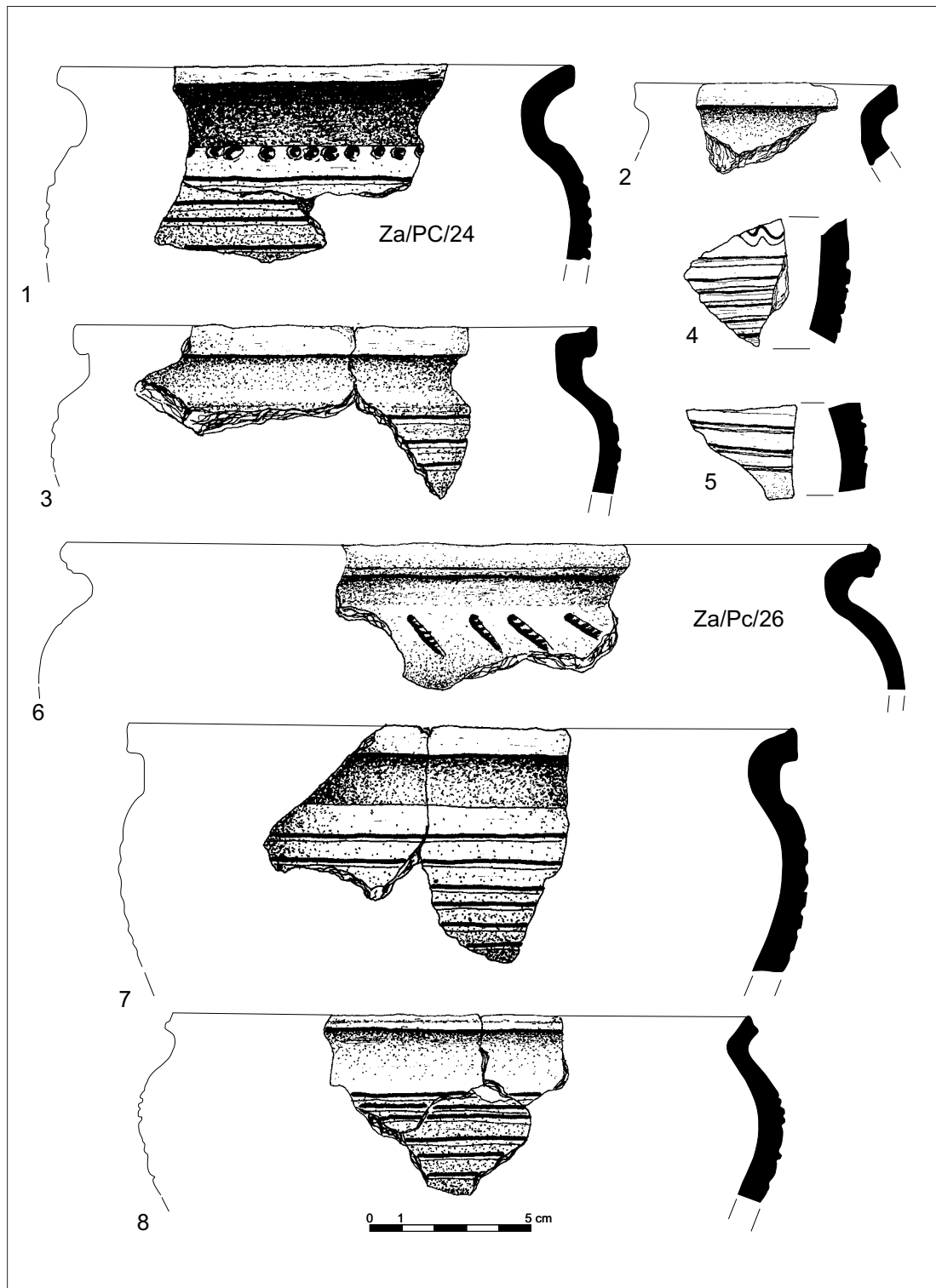
Ryc. 47. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 11. Rys. S. Kałagate

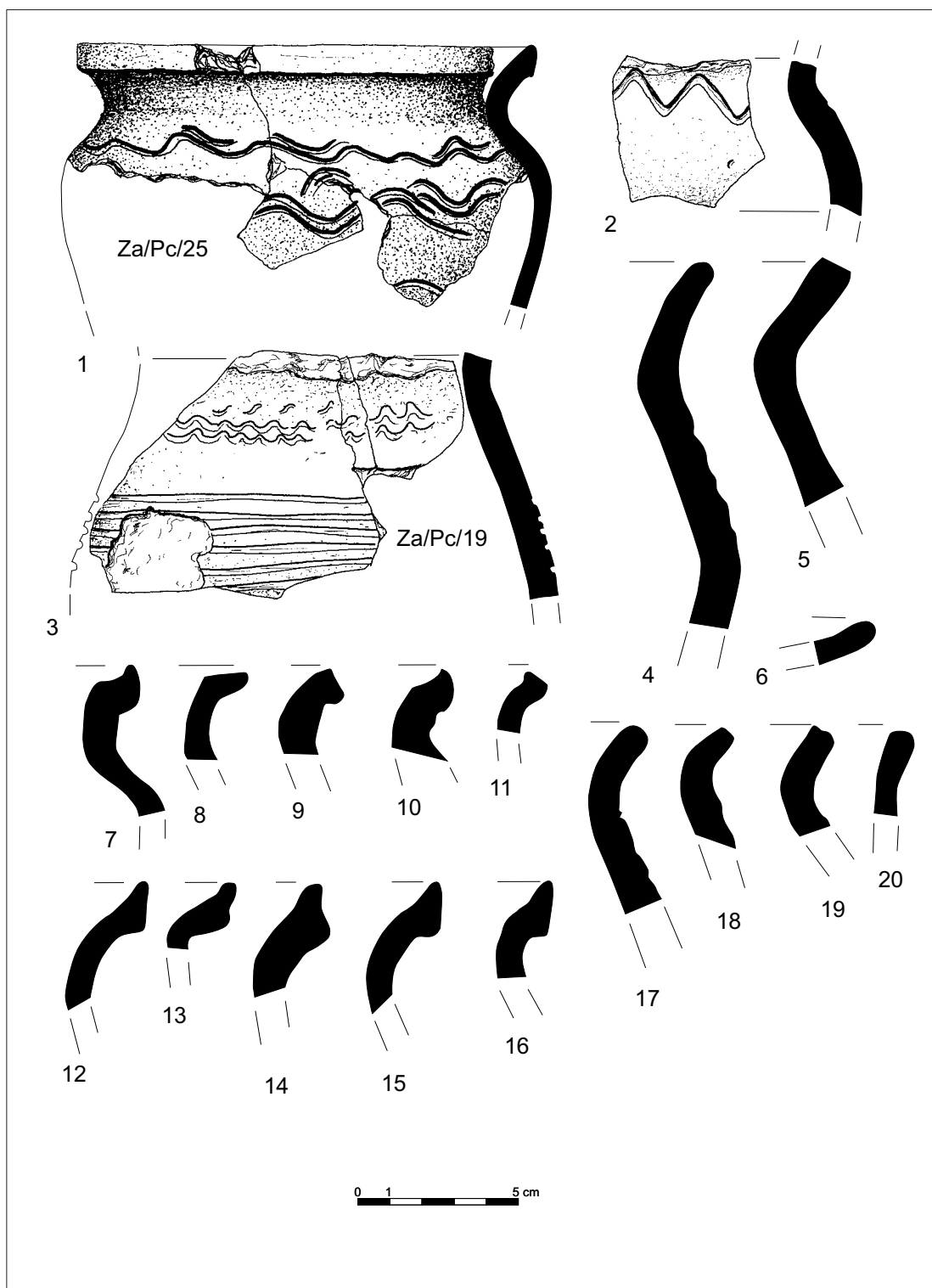
Ryc. 48. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 11. Rys. S. Kałagate

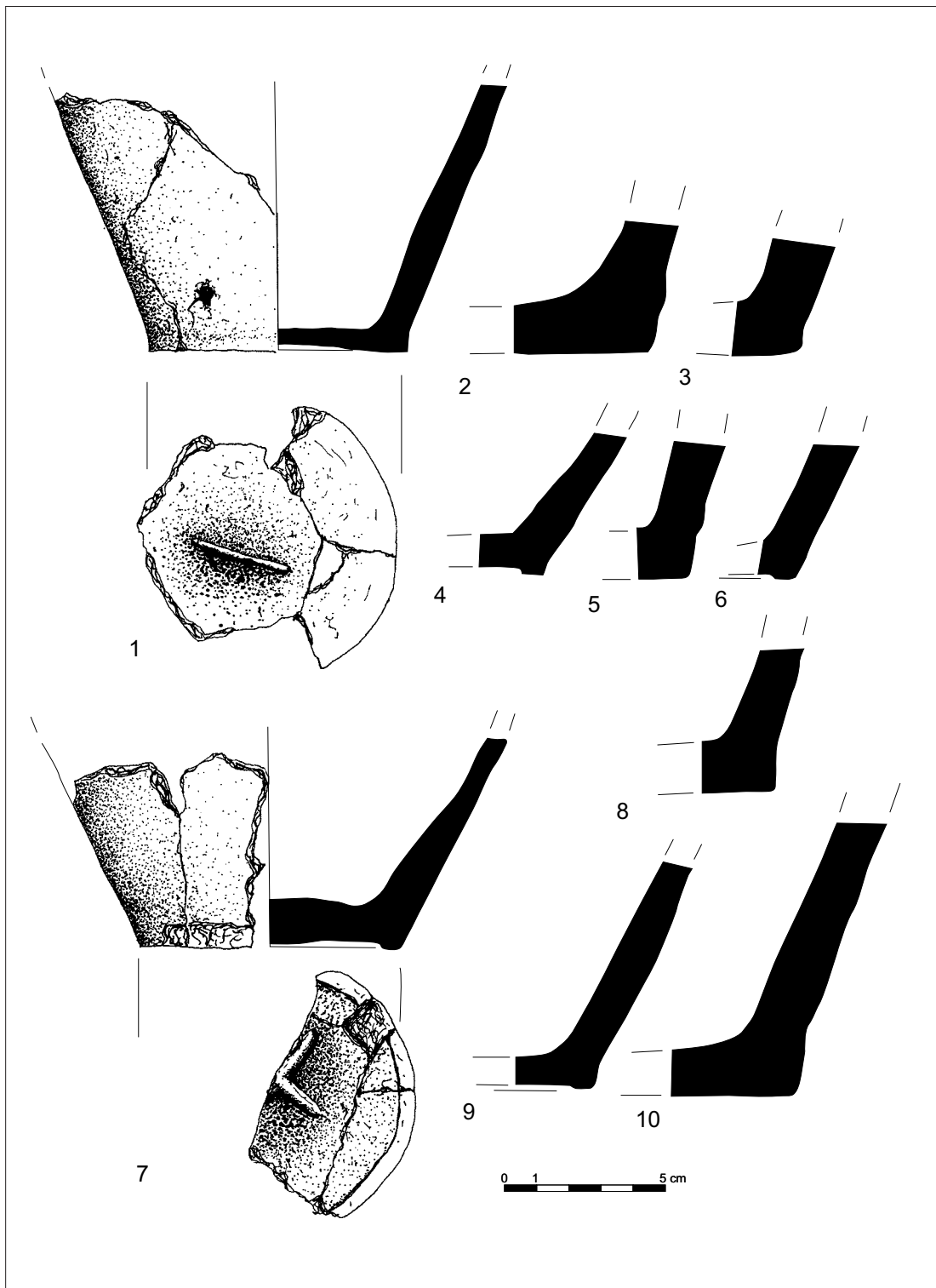
Ryc. 49. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 11. Rys. S. Kałagate

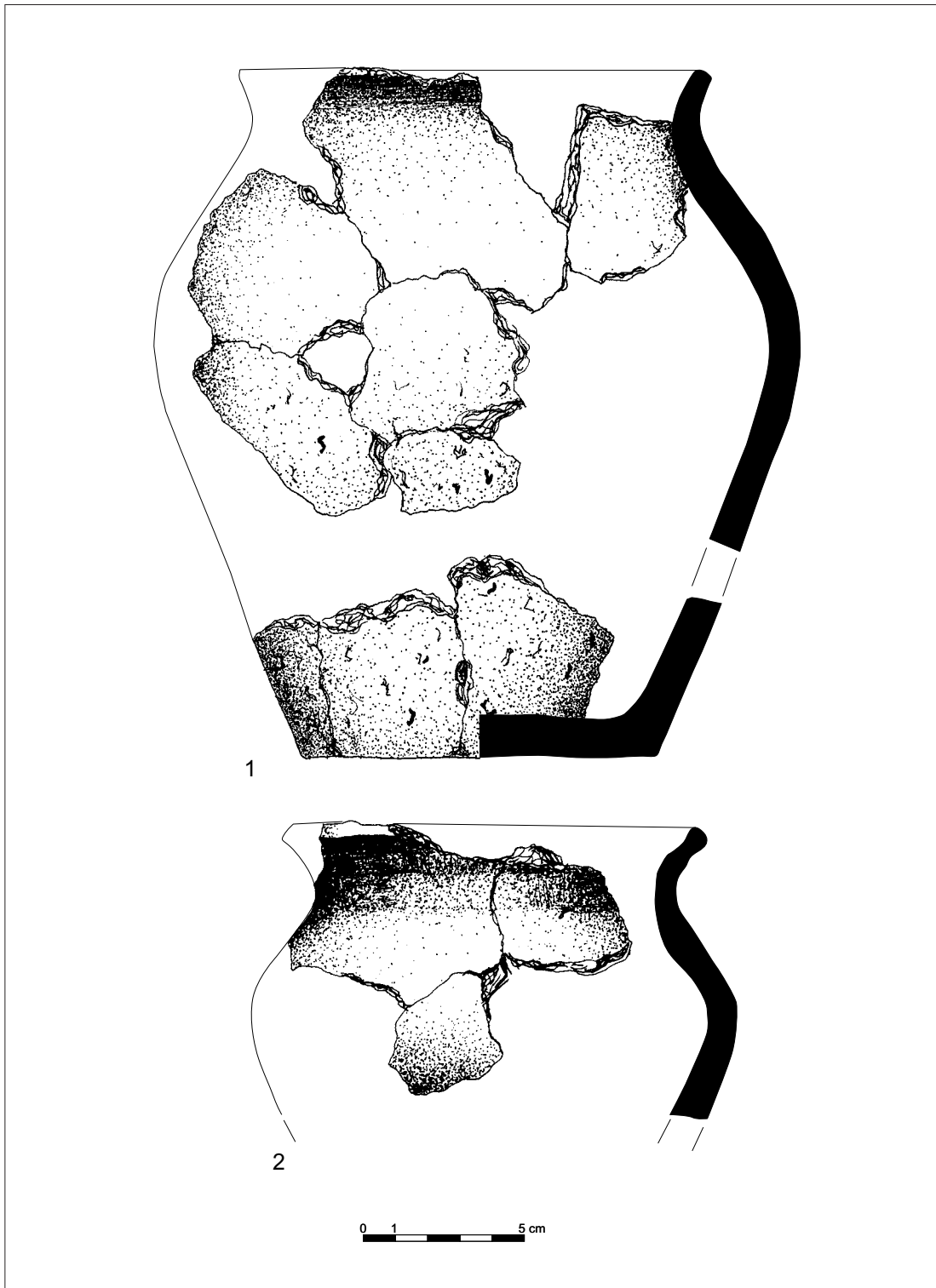
Ryc. 50. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 13. Rys. S. Kałagate

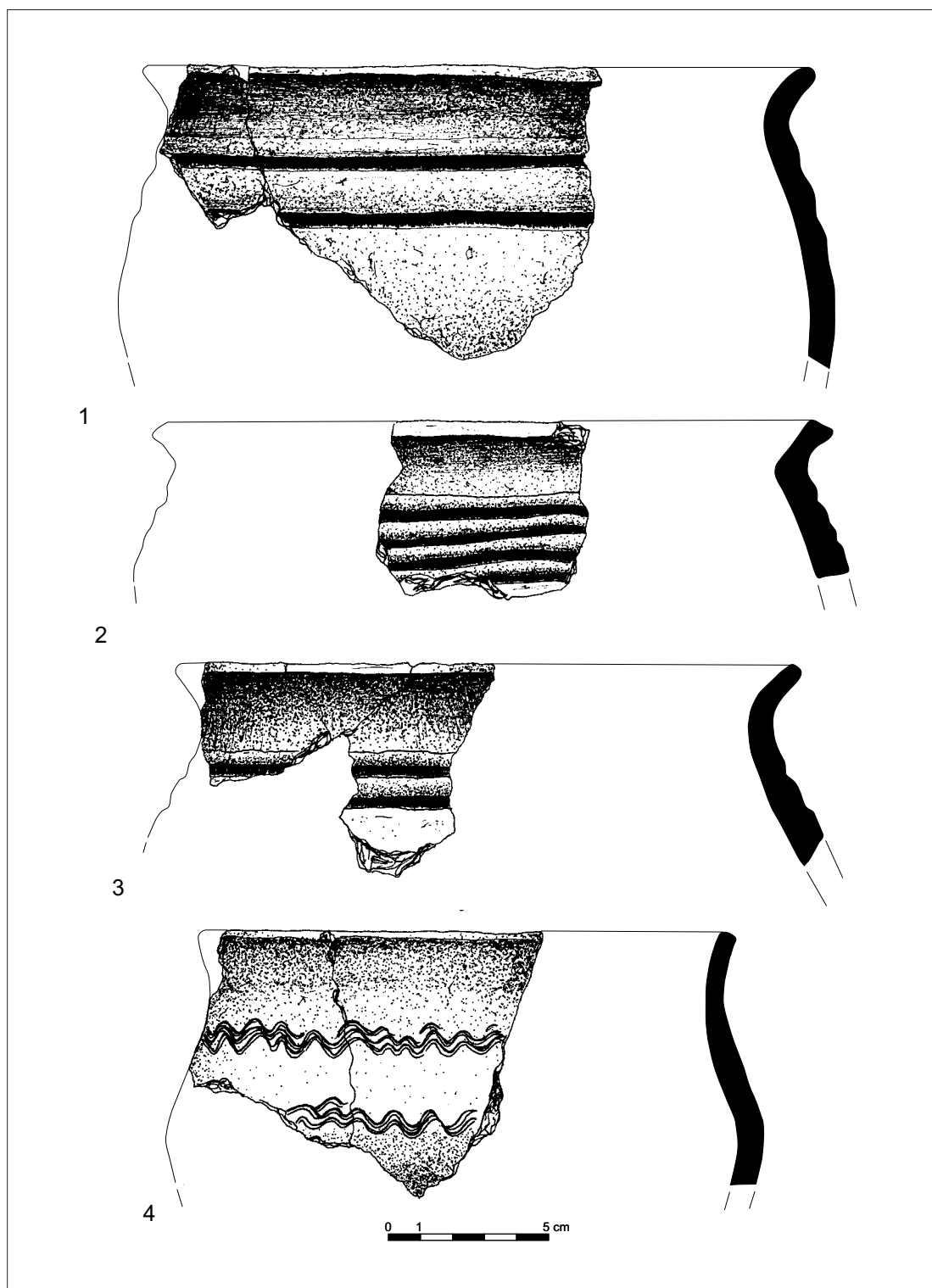
Ryc. 51. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 13. Rys. S. Kałagate

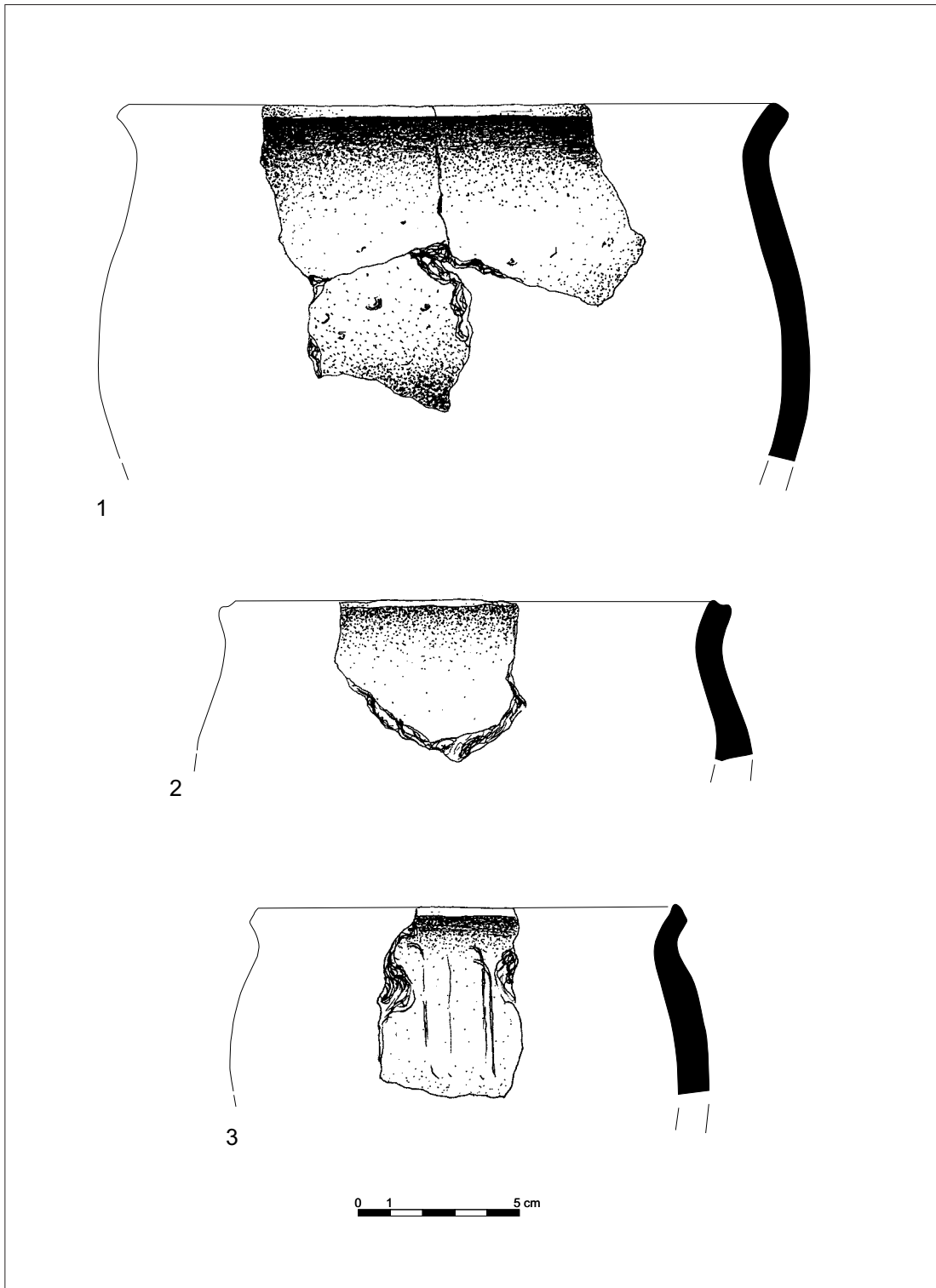
Ryc. 52. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 13. Rys. S. Kałagate

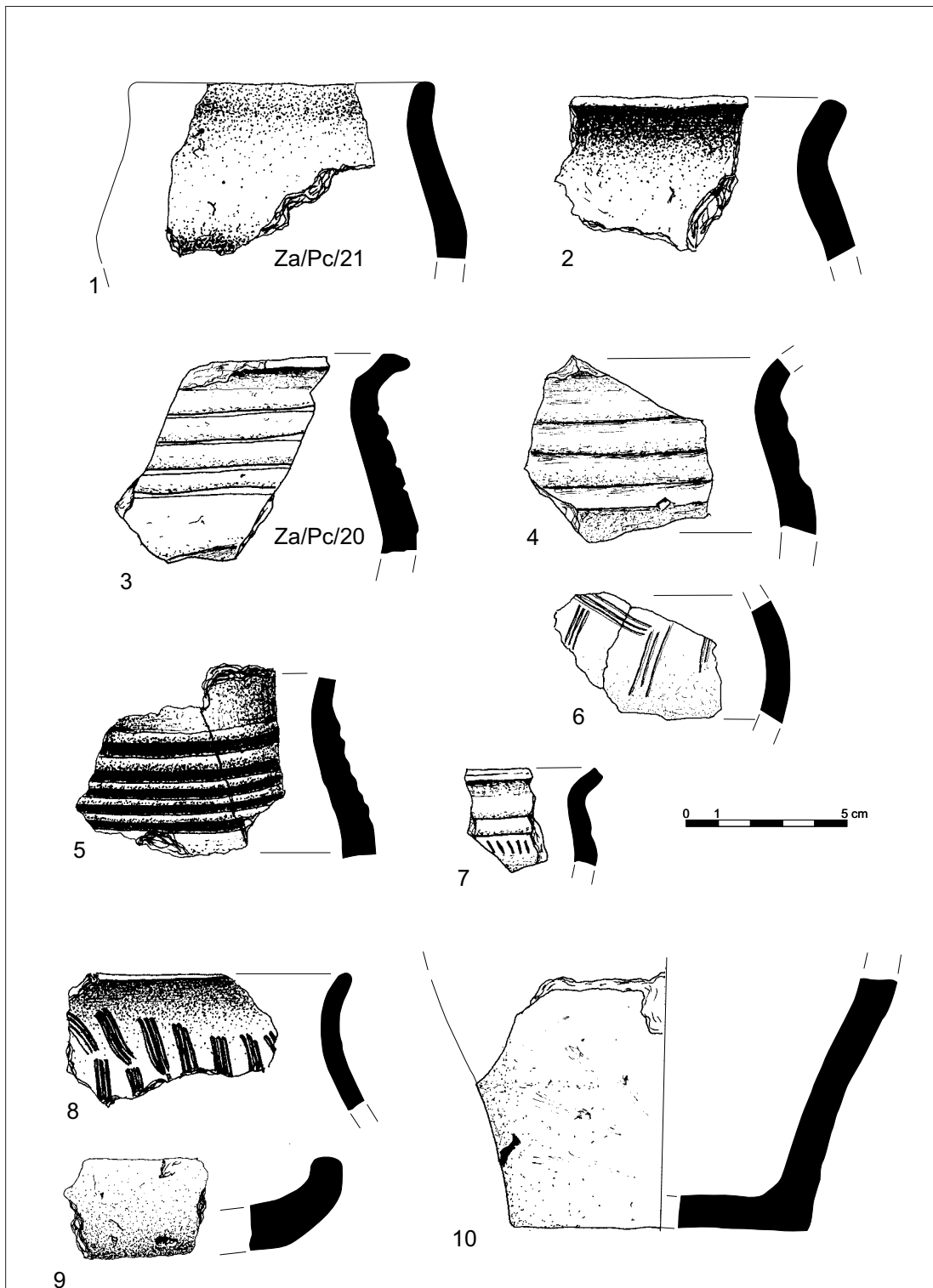
Ryc. 53. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 14. Rys. S. Kałagate

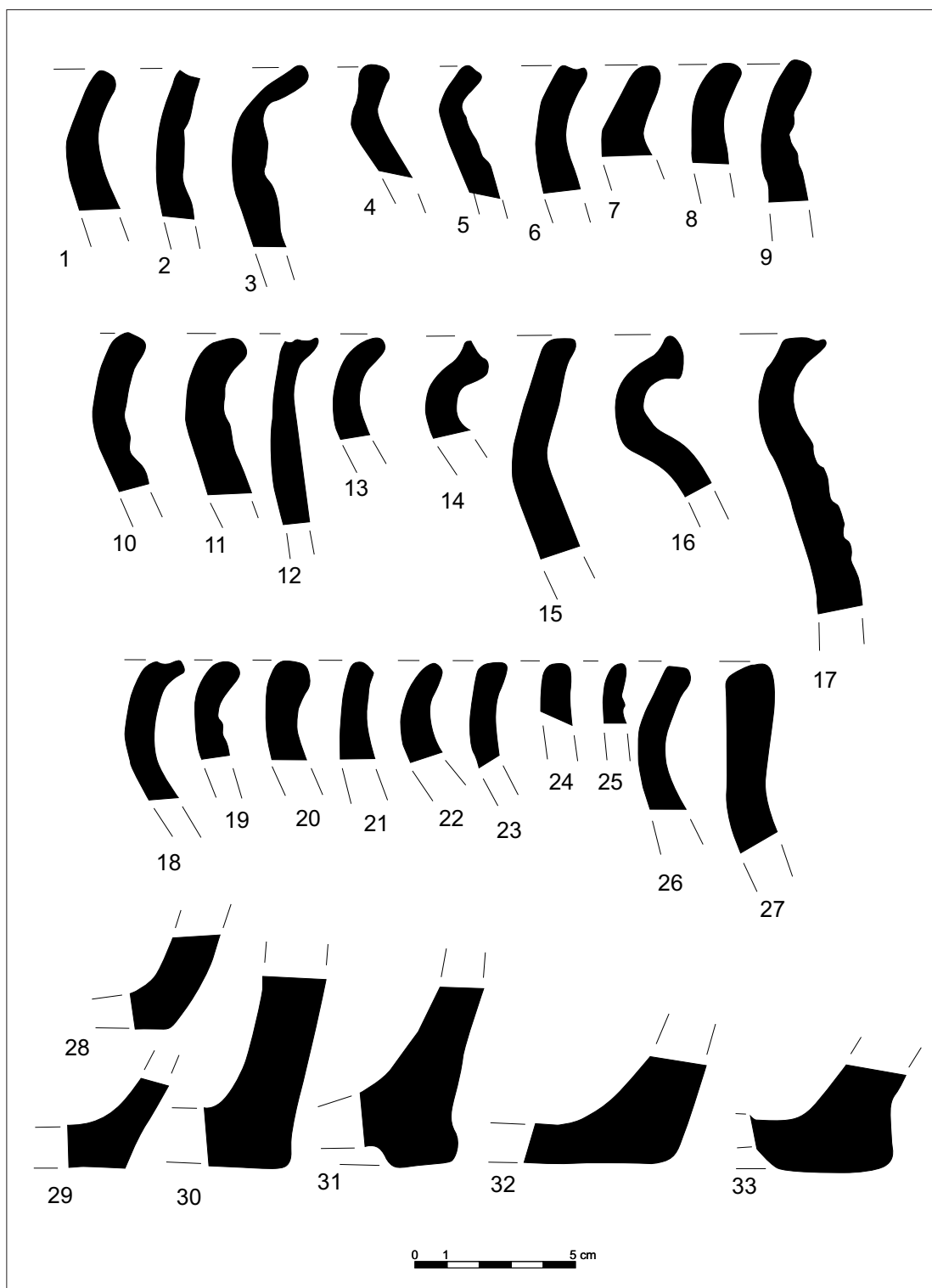
Ryc. 54. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 14. Rys. S. Kałagate

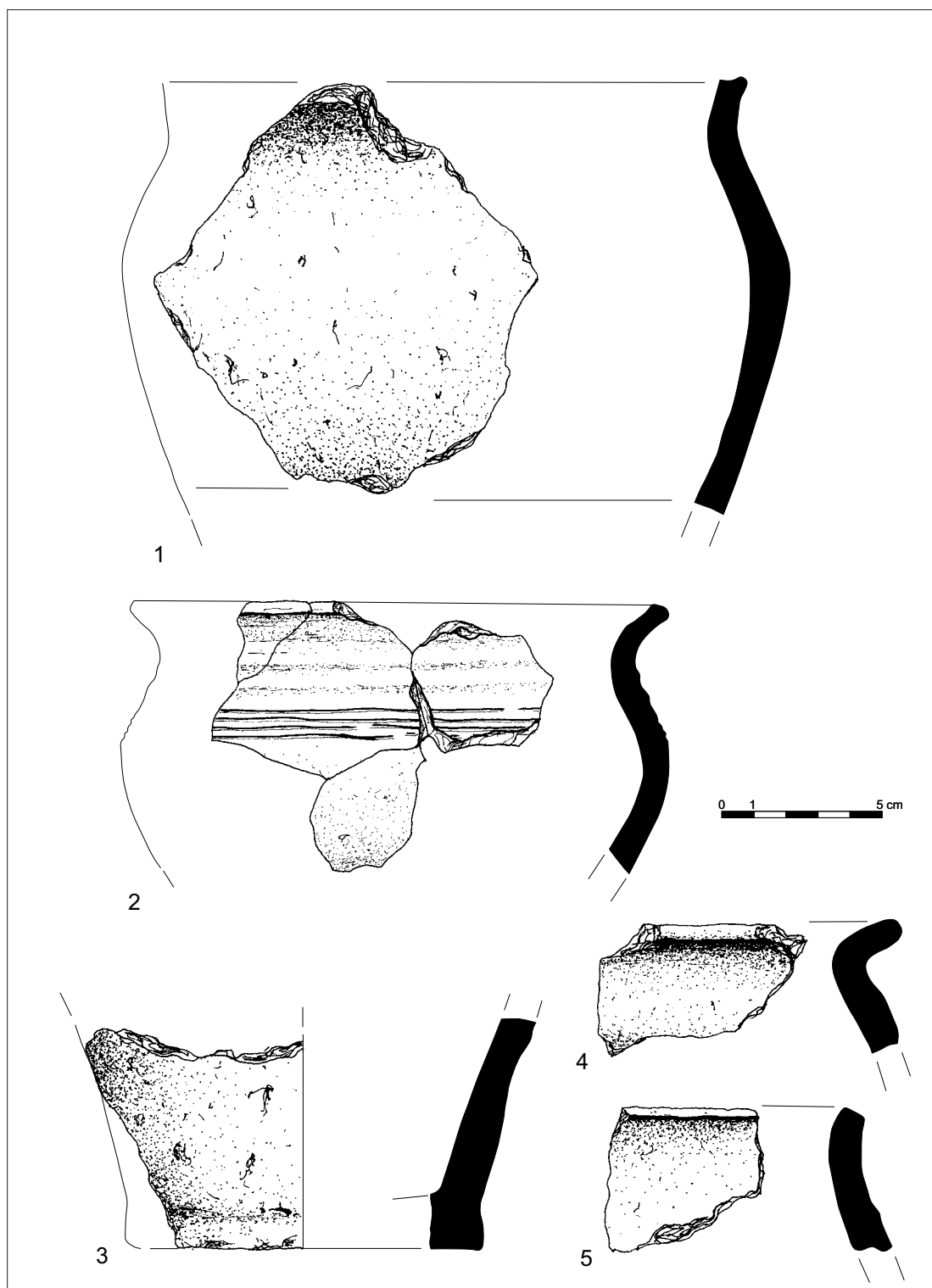
Ryc. 55. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 14. Rys. S. Kałagata

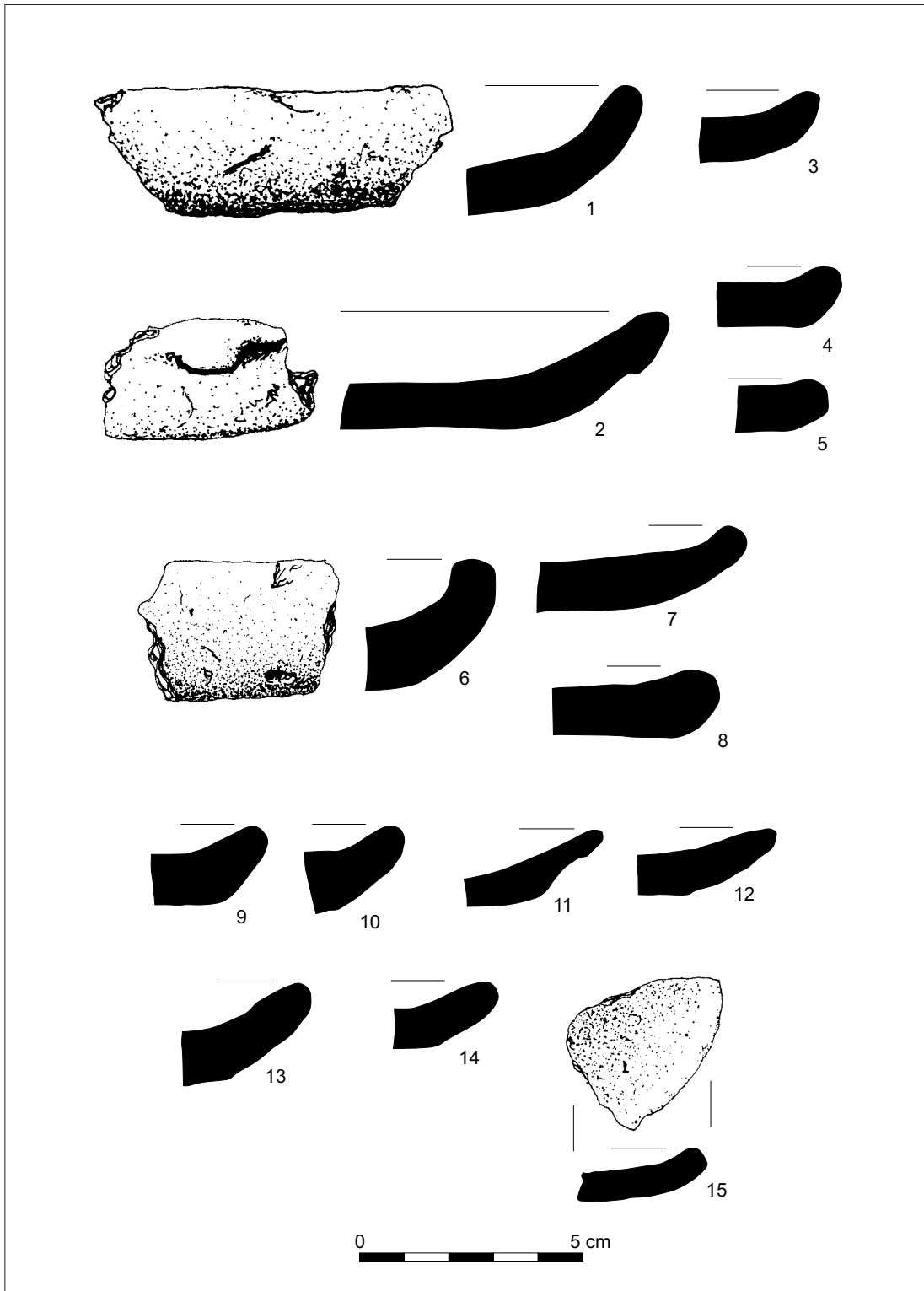
Ryc. 56. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 14. Rys. S. Kałagate

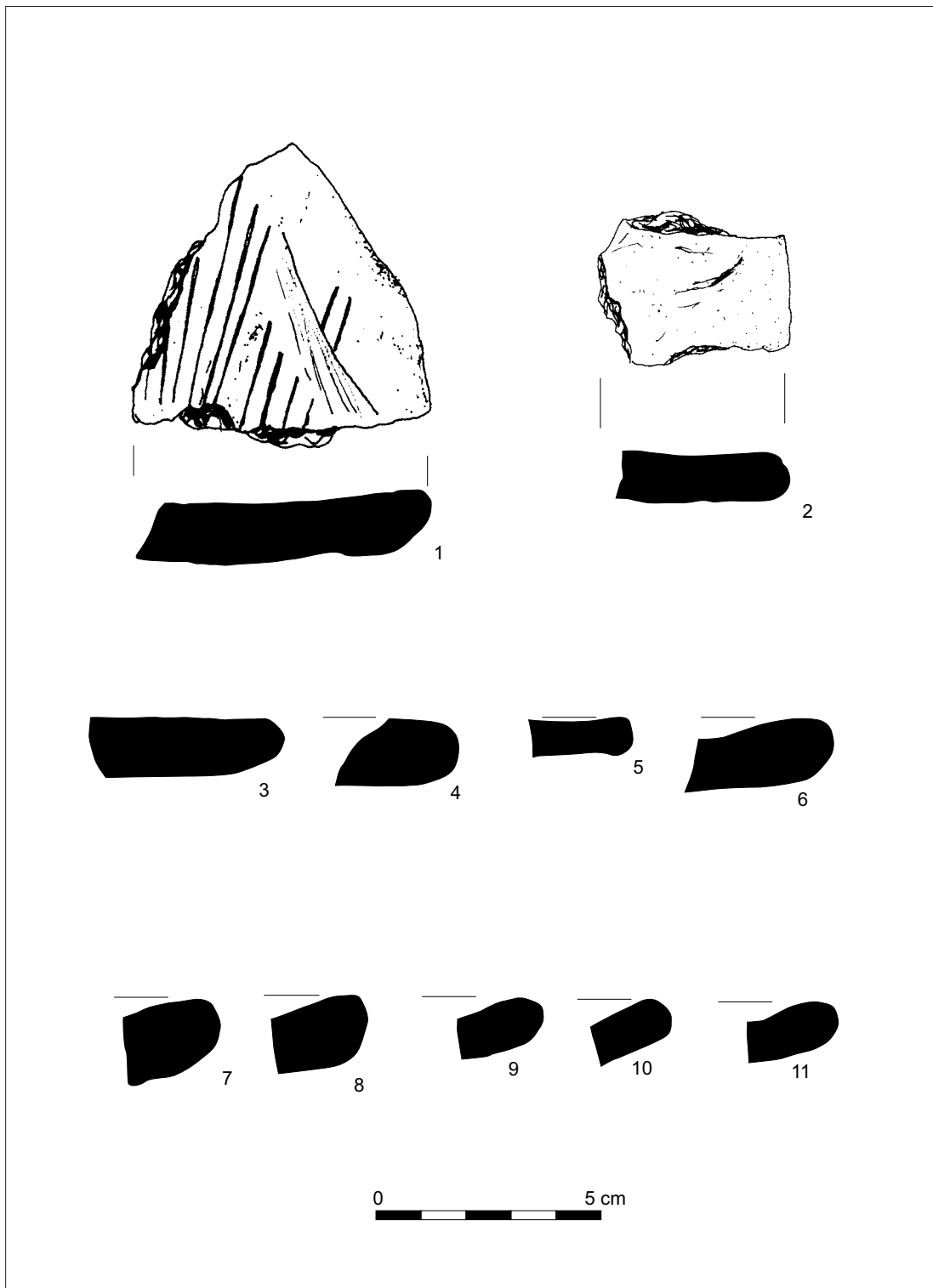
Ryc. 57. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Profile naczyń odkrytych w obiekcie 15. Rys. S. Kałagate

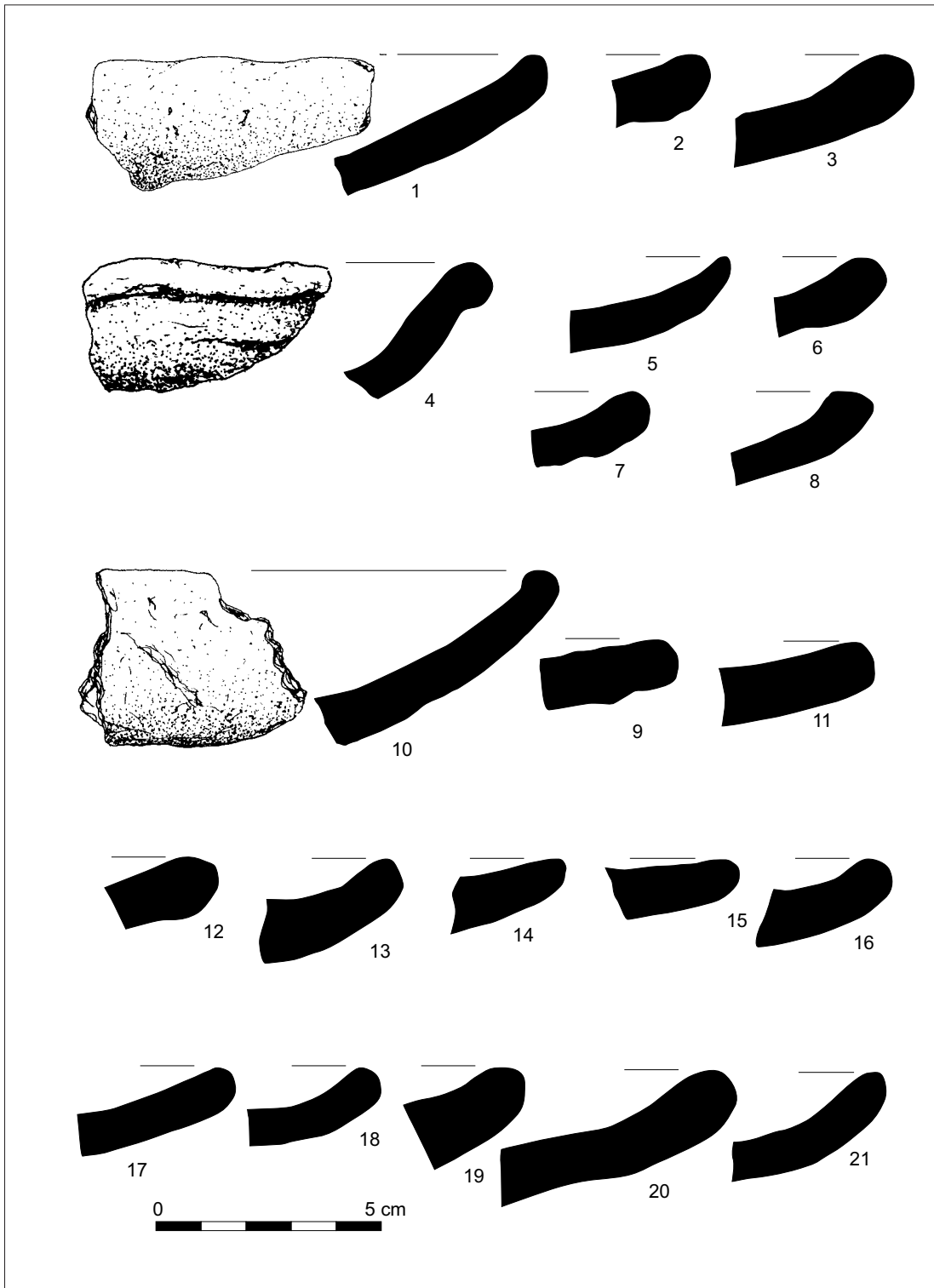
Ryc. 58. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Fragmenty naczyń odkryte w obiekcie 15. Rys. S. Kałagate

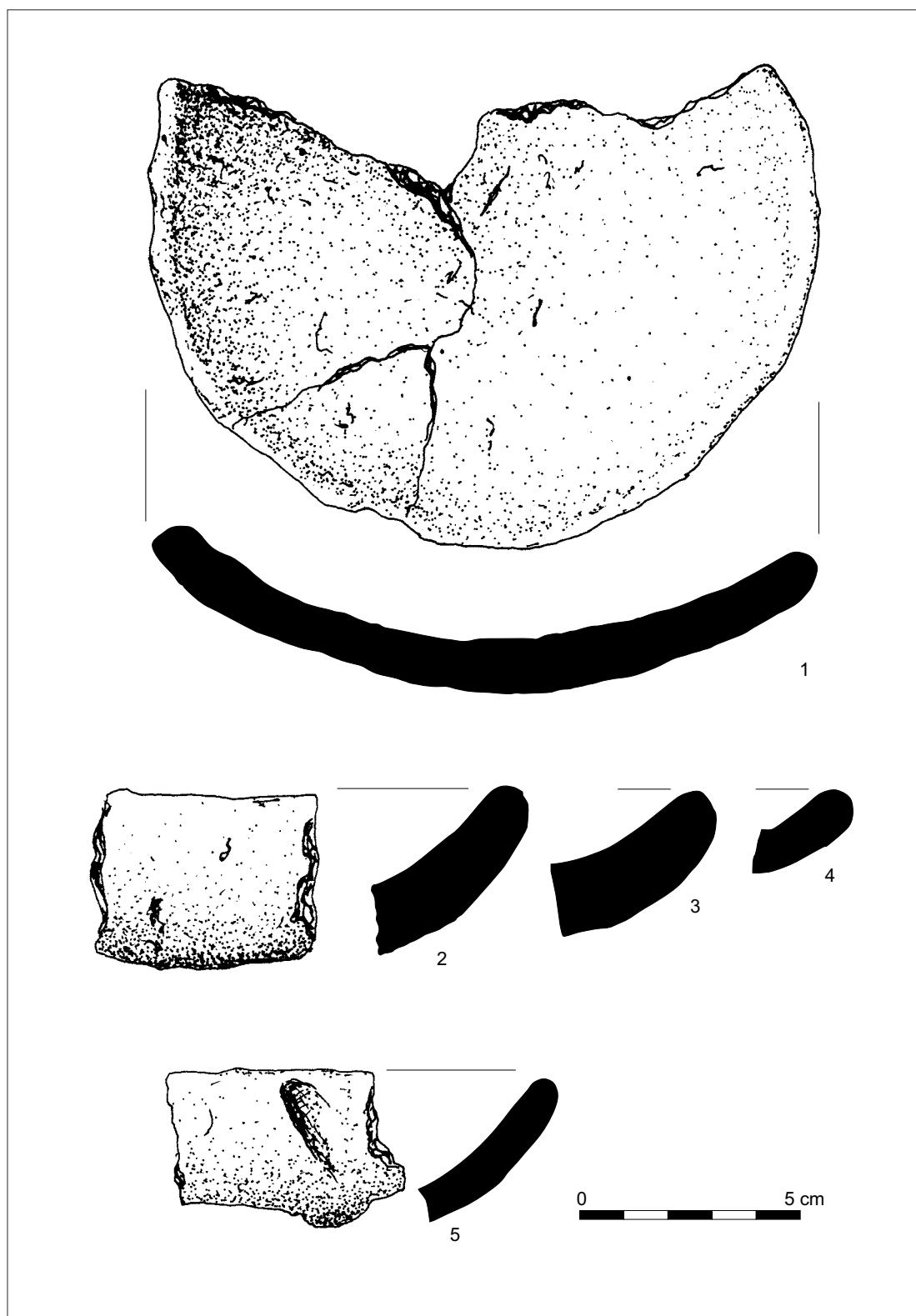
Ryc. 59. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Gliniane talerze typu I. 1 – powierzchnia stanowiska; 3-5, 7-10 – obiekt 1; 2, 12-14 – obiekt 7; 6 – obiekt 14; 11 – obiekt 8; 15 – obiekt 11. Rys. S. Kałagate

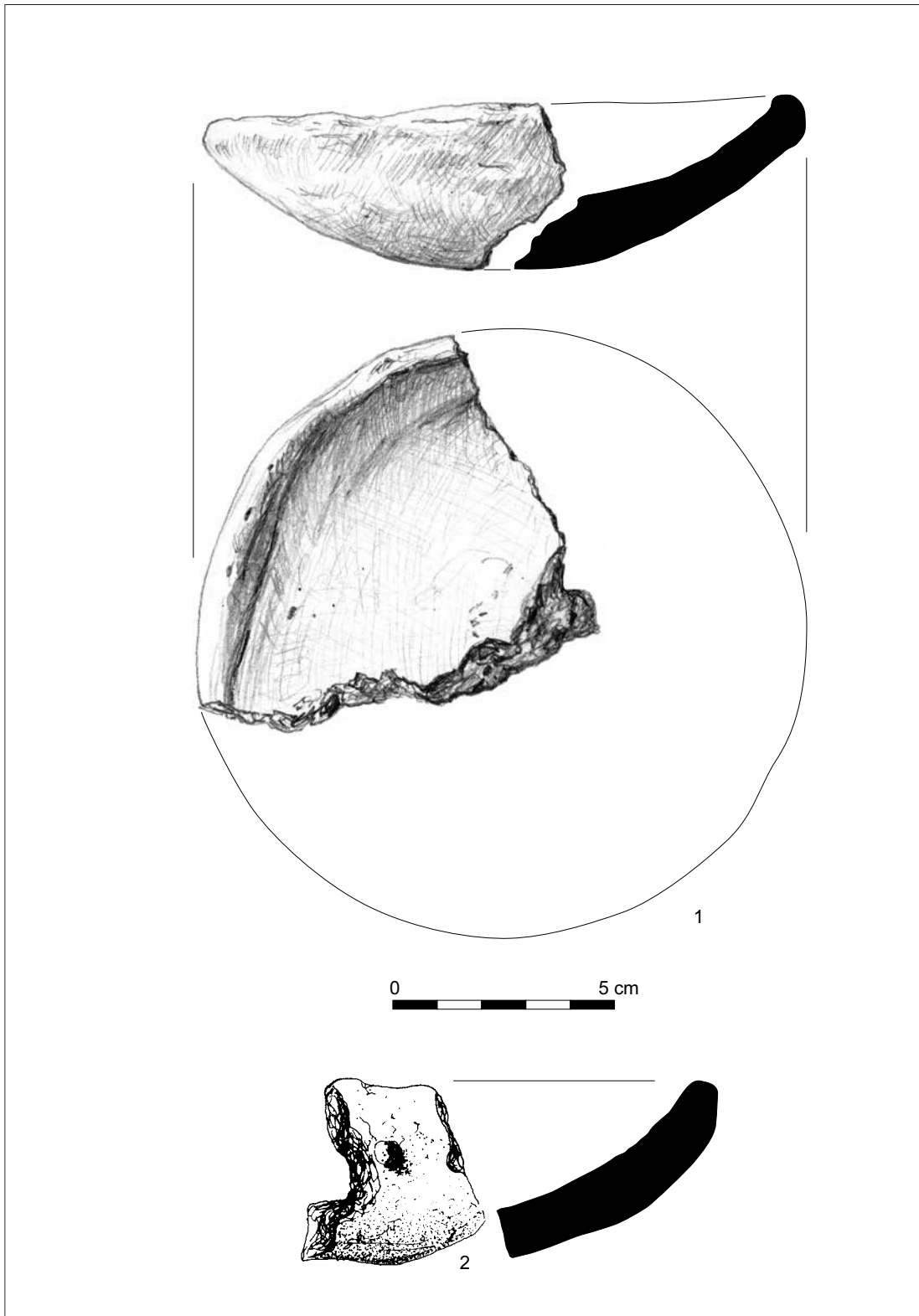
Ryc. 60. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Gliniane talerze typu II (1-6) oraz nieokreślonego typu (7-11).
 1, 3, 4 – obiekt 1; 2 – obiekt 5; 5 – obiekt 2; 6 – obiekt 7; 7 – obiekt 1; 8 – obiekt 11; 9-11 – obiekt 7.
 Rys. S. Kałagate

Ryc. 61. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Gliniane talerze typu III, 1, 4 – powierzchnia stanowiska; 2, 3 – obiekt 6; 5-9 – obiekt 7; 10 – obiekt 10; 11- obiekt 8; 12 – obiekt 2; 13-20 – obiekt 1; 21 – obiekt 11.
Rys. S. Kałagate

Ryc. 62. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Gliniane talerze typu III, 1-4 – obiekt 1; 5 – obiekt 10.
Rys. S. Kałagate

Ryc. 63. Zawada, stan. 1, gm. Zielona Góra. Gliniane talerze typu III, 1 – badania powierzchniowe z 1973 roku; 2 – obiekt 5. Rys. S. Kałagate

LITERATURA

- BIAŁĘCKA F., JASIEWICZ E.
1980 *Ceramika wczesnośredniowieczna ze stan. 4 w Biskupinie*, *Slavia Antiqua* t. 27, s. 209-230.
- BIERMANN F.
1999 *Dendrochronologie und Keramik des 8. bis 12. Jahrhunderts im Raum zwischen Elbe und Oder/Neiße*, [w:] *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche*, red. L. Polaček, J. Dvorská, *Beiträge zur Talaue der March, Internationale Tagungen in Mikulčice*, t. 5, s. 97-123.
- BIERMANN F., KIESELER A., NOWAKOWSKI D.
2008 *Neue Forschungen am Burgwall Kleinitz (Klenica pow. zielonogórski) in Niederschlesien, Polen. Ein Vorbericht*. EAZ Z. 49, S. 68-97.
- BRZOSTOWICZ M.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- CNOTLIWY E., LECIEJEWICZ L., ŁOSIŃSKI W., RED.
1983 *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- CORPUS...
1985 *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der DDR (7. bis 12. Jahrhundert)*, red. J. Herrmann, P. Donat, t. 4, cz. 1 i 2, Berlin.
- DĄBROWSKI E.
1999 *Obraz gospodarki wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich w poglądach nauki niemieckiej i polskiej*, *Rocznik Lubuski*, t. 25, s. 35-67.
2009 *Wczesnośredniowieczny system obronny Krosna Odrzańskiego w świetle badań terenowych na tle kroniki Thietmara*, Krosno Odrzańskie.
- DONAT P.
1987 *Zur zeitlichen und regionalen Gliederung der altlawischen Keramik zwischen Oder und Elbe/Saale*, [w:] *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, red. G. Labuda, S. Tabaczynski, t. I, s. 239-254.
- DYMACZEWSKA U., DYMACZEWSKI A.
1967 *Wczesnośredniowieczny Santok. Wyniki badań wykopaliskowych we wnętrzu grodu w latach 1958-1961*, *Slavia Antiqua*, t. 14, s. 185-241.
- DZIEDUSZYCKI W., FOGEL J.
1979 *Gród wczesnośredniowieczny w Śremie*, *Slavia Antiqua*, t. 26, s. 33-91.
- GRUSZKA B.
2008 *Wczesnośredniowieczne talerze gliniane ze stanowiska 1 w Zawadzie, pow. zielonogórski*, [w:] *ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 363-374.
- 2010 *Wczesnośredniowieczna osada przygodowa (podgrodzie?) w Klenicy (stan. 4), pow. zielonogórski. Opracowanie wyników badań z 1962 r.*, *Archeologia Środkowego Nadodrza*, t. 7, s. 109-190.
- 2012 *Wczesnośredniowieczne zabytki ceramiczne ze stan. 2 w Nowińcu, gm. Lubsko, woj. lubuskie w ujęciu stylistyczno-technologicznym*, [w:] *Nowiniec, stan. 2. Wczesnośredniowieczny gród na pograniczy śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 47-129.
- 2013 *Wczesnośredniowieczna osada na stanowisku 28 w Sulechowie*, [w:] *Obwodnica Sulechowa, woj. lubuskie. Badania archeologiczne na stanowiskach 10, 25, 26, 27, 28. Tom I*, Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza, Zeszyt 6, red. B. Gruszka, A. Jaszewska, S. Kałagate, Zielona Góra, s. 365-464.
- GRUSZKA B., KAŁAGATE S.
2006 *Ratownicze badania archeologiczne w Sulechowie, stan. 28*, maszynopis u Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze.
- GRUSZKA B., WOLANIN P.
2008 *Ślady osadnictwa z IX-X wieku odkryte podczas nadzoru archeologicznego przy ul. Poznańskiej w Żarach*, *Archeologia Środkowego Nadodrza*, t. 6, s. 215-226.
- GUNIA P.
2012 *Wyniki badań petrograficznych zabytków ceramicznych z wczesnośredniowiecznego grodziska w Nowińcu, stan. 2, gm. Lubsko, woj. lubuskie*, [w:] *Nowiniec, stan. 2. Wczesnośredniowieczny gród na pograniczy śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 235-339.
- GUNIA P.
2014a *Wyniki badań petrograficznych ceramiki ze stanowiska 1 w Zawadzie, gm. Zielona Góra*, [w:] *Wczesnośredniowieczna osada w Zawadzie, stan. 1, gm. Zielona Góra. Studia interdyscyplinarne*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 299-352.
2014b *Wyniki badań geochemicznych wczesnośredniowiecznej ceramiki z osady w Zawadzie, stan. 1, gm. Zielona Góra*, [w:] *Wczesnośredniowieczna osada w Zawadzie, stan. 1, gm. Zielona Góra. Studia interdyscyplinarne*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 343-366.
- HERRMANN J.
1966 *Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.
1985 *Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen*, [w:] *Die Slawen in Deutschland*, red. J. Herrmann, Berlin, s. 21-32.

- HILCZERÓWNA Z.
1960 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie (st. 2) w powiecie gostyńskim*, Poznań.
1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- HOŁOWIŃSKA Z.
1956 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim. Wyniki badań z lat 1951-3*, Poznań.
- HOŁUBOWICZ W.
1950 *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń.
- JASKANIS D.
2003 *Przyczynki do badań nad problematyką występowania wczesnośredniowiecznych talerzy na obszarze Polski*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Lublin-Warszawa, s. 431-439.
- KARA M., KRĄPIEC M.
2000 *Możliwość datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków, s. 303-327.
- KAŹMIERCZYK J.
1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 2, Wrocław.
- KEMPKE T.
1984 *Starigard/Oldenburger Burg, Bd. II. Hauptburg der Slawen in Wagrien. Die Keramik des 8.-12. Jahrhunderts*, Neumünster.
- KOBYLIŃSKA U.
2004 *Wczesnośredniowieczne naczynia gliniane typu Menkendorf-Szczecin ze Starosiedla na Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miskiewicz*, red. Z. Kobylński, Warszawa, s. 111-123.
- KOSTRZEWSKI J.
1962 *Kultura prapolska*, Poznań.
- KOŚCIŃSKI B.
1995 *Osada w Racocie (stanowiska 18 i 25), gmina Kościan, woj. leszczyńskie*, [w:] *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski południowej*, red. M. Kobusiewicz, Z. Kurnatowska, W. Łosiński, T. Makiewicz, Poznań, s. 83-258.
- KRÜGER B.
1967 *Dessau-Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbegebiet*, Berlin.
- KURNATOWSKA Z.
1984 *Próba uchwycenia zróżnicowania kulturowego ziem polskich w VI-VII wieku*, *Archeologia Polski*, t. 29, s. 371-398.
- LECIEJEWICZ L.
1977 hasło: *Tornow*, *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 115-116.
- LEPÓWNA B.
1968 *Garncarstwo gdańskie w X-XIII w.*, Gdańsk.
- LODOWSKI J.
1972 *Sądowel we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- ŁOSIŃSKI W.
1972 *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodzowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- ŁOSIŃSKI W., ROGOSZ R.
1986 *Próba periodyzacji ceramiki wczesnośredniowiecznej ze Szczecina*, [w:] *Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim*, Warszawa, s. 51-61.
- PANKIEWICZ A.
2012 *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX-X wieku w świetle źródeł ceramicznych*, Wrocław.
- PATERNOGA M., RZEŹNIK P.
2003 *Funkcja wczesnośredniowiecznej tzw. prażnicy w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska*, XIII Śląskie Spotkania Archeologiczne, Karlów, s. 33-34.
2007 *Problem funkcji i użytkowania wczesnośredniowiecznych tzw. prażnic w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska*, *Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne* t. 6, s. 81-106.
- PAWLAK E., PAWLAK P.
2008b *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*, Poznań.
- PIEKALSKI J.
1991 *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII-XIII wieku*, Wrocław.
- RZEŹNIK P.
1995 *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku*, Poznań.
- PARCZEWSKI M.
1982 *Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu*, *Prace Archeologiczne*, t. 31.
1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Wrocław.
1989 *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, Głogów.
- SIKORSKI A.
1987 *Problem ceramiki typu Dziedzice w świetle badań w Dębczynie, woj. Koszalin*, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, t. 2, s. 279-302.
2014 *Odciski tkanin na dnach naczyń z Zawady, stan. 1, gm. Zielona Góra*, [w:] *Wczesnośredniowieczna osada w Zawadzie, stan. 1, gm. Zielona Góra. Studia*

- interdyscyplinarne*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 269-274.
- STOKSIK H., PATERNOGA M.
- 2009 *Technologiczno-stylistyczne kategorie ceramiki wczesnośredniowiecznej z północnych rejonów Śląska w świetle badań fizykochemicznych*, Szkoła i Ceramika, t. 60 (3), s. 34-40.
- SZAMAŁEK K., DUDZIAK-JANKOWIAKOWA J., KAROLCZAK Z.
- 1979 *Osadnictwo podgrodzia bnińskiego*, [w:] *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Podgrodzie*, red. J. Żak, Wrocław.
- SCHULDT E.
- 1956 *Die slawische Keramik in Mecklenburg*, Berlin.
- go Wolina*, Wrocław.
- SZAFRAŃSKA Z.
- 1952 *Ornamenty na przęślikach wczesnośredniowiecznych z ziem polskich*, Slavia Antiqua, t. 3, s. 179-194.
- SZAFRAŃSKI W.
- 1961 *Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin na stan. 6*, [w:] *Z badań nad wczesnośrednio-wiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, red. W. Szafranski, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 7-144.
- TABAKA A., ZAMELSKA-MONCZAK K.
- 2011 *Wczesne średniowiecze*, [w:] *Materiały do wczesnych pradziejów Wielkopolski. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w Lubrzy*, red. J. Kabaciński, I. Sobkowiak-Tabaka, Poznań, s. 443-716.
- ZAMELSKA-MONCZAK K.
- 2006 *Międzyrzecz na skrzyżowaniu dróg*, [w:] *Współczesnymi drogami w przeszłość. IV Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Dychów 15-18 listopada 2005*, red. S. Groblica, A. Jaszewska, Zielona Góra, s. 243-254.
- 2008 *Początki osadnictwa grodowego w Santoku w świetle nowszych ustaleń archeologicznych*, [w:] *ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 98-109.